

## ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. XLVIII (2001) стр. 9-44  
HISTORICAL REVIEW, Vol. XLVIII (2001) pp. 9-44

Оригинални научни рад  
Чланак примљен 25. VI 2002.  
УДК: 949. 5. 02 : 949. 7 (093) "08"

Тибор ЖИВКОВИЋ

Историјски институт  
Београд

### ТАКТИКОН УСПЕНСКОГ И ТЕМА ДАЛМАЦИЈА

Спис који је у историјској науци пресудно утицао на данас утемељено мишљење о времену настанка теме Далмације јесте *Тактикон Успенског* (ТУ), у којем су први пут у једном званичном спису поменути архонт и бивши архонти Далмације.<sup>1</sup> Последично, ово би значило да је тема Далмација настала извесно време после састављања ТУ. Од датирања ТУ, односно времена када је Далмација још увек била само архонтија зависи и датирање настанка теме Далмације. О времену настанка теме Далмације изречена су у науци два основна мишљења – прво, да је она постала тема у доба Василија I (867 – 886) и друго, да се то одиграло на самом почетку владавине Михаила III (842 – 867).<sup>2</sup>

<sup>1</sup> N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972 (= Oikonomidès, *Listes*) 57.12, 59.8. У случају бивших архоната Далмације, В. Бенешевећ скреће пажњу на то да уместо Δ стоји X, па се читава реч чита Χαλματίας уместо Δαλματίας, што отвара могућност да је на наведеном месту можда стајало Χαλδίας; упор. V. Benes-šević, *Die byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei und nach den Jerusalem Handschriften zusammengestellt und revidiert*, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher 5 (1927) 157.

<sup>2</sup> Ј. Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији*, Београд 1957 (= Ферлуга, *Управа*) 70, одредио је као време настанка теме Далмације раздобље између 867. и 878. године. Овај закључак углавном је прихваћен у историографији. Супротно мишљење, да је Далмација постала тема између 842. и 846. године, исказао је J. Posedel, *Pitanje dalmatinskog temata u prvoj polovici IX stoljeća*, Historijski zbornik 3 (1950) 217-219. Поседеловим размишљањима придружили су се и D. Zakythinos, *La thème de Céphalonie et la défense de l'Occident*, L'hellénisme contemporain 4-5 (1954) 310, датирајући настанак теме Далмације у доба око 840. године, као и L. Margetić, "Provincijalni arhonti" *Taktikona Uspenskog (s osobitim obzirom na arhonta Dalmacije)*, ЗРВИ 29/30 (1991) 47 (= Margetić, "Provincijalni arhonti"). У новије време Н. Икономидис је изрекао мишљење да није немогуће да је тема Далмација постојала у првој половини IX века (*for a limited ti-*

Треће мишљење, за које су се углавном залагали старији истраживачи, да је Далмација постала тема после пада Равенског егзархата 751. године, није било довољно утемељено да би се одржало и данас је у науци потпуно превазиђено.<sup>3</sup>

Полазну основу за датирање настанка теме Далмације чине следећи списи: *О управљању Царством* цара Константина Порфирогенита, *Тактикон Успенског*, *Ајнхардови Анали* и белешке франачког проповедника Готшалка, који је 846 – 848. године боравио на двору хрватског кнеза Трпимира. Поред ових извора, од користи је и неколико печата византијских чиновника који су службовали у Далмацији. Пошто не постоји латински или византијски извор који изричито наводи када је Далмација постала тема, до одговора на ово питање долази се испитивањем вести које наведени извори пружају, њиховим сучељавањем и критичком анализом.

Византијска администрација водила је рачуна о благовременом праћењу свих промена које су се тичале унутрашњег уређења Царства. Ти списи, у којима су брижљиво, хијерархијским редом наведени високи чиновници Царства, познати су под заједничким именом као *тактикони*. Византологија данас располаже са четири списка ове врсте: *Тактикон Успенског*, *Филотејев Клиторологион*, *Тактикон Бенешевих* и *Ескоријални Тактикон*.<sup>4</sup> Ти драгоцени списи доносе важна обавештења о унутрашњем уређењу Царства, положају чиновника и провинцијској управи. На основу њихове унутрашње анализе може се често доћи до одређених хронолошких чињеница битних за праћење развоја унутрашњег уређења Царства – времена настанка појединих тема, архонтија, клисура или увођења нових дворских или управних титула и звања.

Тактикон Успенског први је објавио Ф. И. Успенски али се том приликом није бавио питањем времена његовог настанка.<sup>5</sup> То је учинио Ц. Бјури најпре на основу наслова ТУ, где су поменути цар Михаило и његова мајка Теодора, тако одредивши хронолошке оквире настанка ТУ између 842. и 856. године.<sup>6</sup>

me?); упор. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals*, I – III, Washington 1991 – 1996 (= Nesbitt – Oikonomides, *Seals*) I, 46.

<sup>3</sup> За ово мишљење и старију литературу, видети, Ферлуга, *Управа*, 45, нап. 31.

<sup>4</sup> Све их је објавио, Oikonomides, *Listes*, passim.

<sup>5</sup> Ф. И. Успенский, *Византийскъ табелъ о рангах*, Известия Русского Археологического Института в Константинополе 3 (1898) 109 – 129 (= Успенски, *Табелъ*). У питању је рукопис Јерусалимске патријаршије № 39 (XII – XIII век), који садржи синопсис црквених правила Јована Аристина (фол. 9 – 88v), затим читав низ мањих дела из области канонског права (фол. 88v – 170v), списак епископија под Цариградском патријаршијом, део Филотејевог Клиторологиона, Тактикон Успенског, листу римских папа до 638. године, патријарха Јерусалима, Александрије, Антиохије и Цариграда, затим још један списак патријарха Антиохије, уз једну notiцију са списком подређених му епископија. На крају су (фол. 200r – 207v) историјско-географски подаци из Нићифорове Хронике; упор. Oikonomides, *Listes*, 43; Успенски, *Табелъ*, 102 – 103.

<sup>6</sup> J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*, London 1911 (= Bury, *Administrative System*) 12 и даље; за преглед аргументације досадашњих датирања ТУ, ви-

Датирање које је предложио Бјури оспорио је Сп. Киријакидис, опредељујући се за време настанка ТУ између 809. и 828. године.<sup>7</sup> Нешто доцније, Г. Острогорски је побио Киријакидисове аргументе и поново оснажио Бјуријево датирање, с том разликом што је предложено раздобље (842 – 856) сузио на време 845 – 856. године, узимајући у обзир да се у наслову ТУ не јавља царева сестра Текла која је поуздано до 845. године била савладар са Михаилом и њиховом мајком Теодором.<sup>8</sup> Напоследку, Н. Икономидис је изнео мишљење да је ТУ настао између 842 – 843. године пошто је приметио да се у спису јавља *друнгар* Егејских острва, кога од 843. године замењује *стратег* Егејских острва.<sup>9</sup> Што се тиче доказа које је изнео Г. Острогорски да се у наслову не јавља име царева сестре Текле, Н. Икономидис је навео пример како се у наслову Филотејевог Клиторологиона јавља само име цара Лава VI, а не и његовог брата и савладара Александра, иако су они 899. године, када је овај Тактикон састављен, били савладари. На основу те чињенице Н. Икономидис је закључио да име Текле и није морало до стоји и наслову ТУ иако је спис настао у време савладарства Михаила, Текле и Теодоре.<sup>10</sup>

Свим досадашњим истраживачима ТУ, са изузетком Киријакидиса, кључни податак за датирање био је у самом наслову списка: † Τακτικὸν ἐν ἐπιτομῇ γενόμενον ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ φιλοχρίστου δεσπότη καὶ Θεοδώρου τῆς ὀρθοδόξου αὐτοῦ μητρός, одакле је проистигао закључак да је спис састављен у време “*Михаила, христољубивог цара, и Теодоре, најправоверније и свете његове мајке*”. Пошто су Михаило и Теодора били савладари од 842. до 856. године, свака даља анализа самог садржаја списка која би могла да укаже на евентуалне хронолошке одреднице изван тог раздобља била је оптерећена претходним опажањем из самог наслова ТУ.<sup>11</sup> На овај наслов списка биће, ипак, неопходно вратити се у доцнијем излагању, када буду изложене и неке друге чињенице битне за датирање ТУ.

Према досадашњим истраживањима, основни позитивни елементи за датирање ТУ у период 842 – 856. године свде се на следеће: 1. помен стратега

дети, Г. Острогорски, *Тактикон Успенског и Тактикон Бенешевиха*, ЗРВИ 2 (1959) 39 – 48 (= Острогорски, *Тактикон*); Oikonomidès, *Listes*, 45 – 47.

<sup>7</sup> Ст. П. Κυριακίδου, *Βυζαντινὰ μελέται II – V*, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1937 (= Kyriakidis, *Meletai*) 235 – 241. Као доњу границу настанка ТУ Киријакидис с правом узима 809. годину на основу службе домέστικος τῶν ἱκανάτων, заповедника гарде сина цара Нићифора I, коју су сачињавали момци из угледних породица, а коју је Нићифор I основао управо 809. године; упор. Oikonomidès, *Listes*, 53.2; 332.

<sup>8</sup> Острогорски, *Тактикон*, 47 – 48.

<sup>9</sup> Oikonomidès, *Listes*, 46 – 47.

<sup>10</sup> Oikonomidès, *Listes*, 45. У самом тексту Филот. Клит. поменути су Лав и Александар као савладари; упор. Oikonomidès, *Listes*, 83.31.

<sup>11</sup> W. T. Treadgold, *Notes on the Numbers and Organization of the Ninth-Century Byzantine Army*, GRBS 21/3 (1980) 269 – 288 (= Treadgold, *Notes*), указао је на низ спорних места у ТУ.

Климата (= Херсон); 2. непостојање теме Колонеје; 3. помен клисуре Харсијанон; 4. помен теме Халдије. Основни негативан елемент јесте помен стратеги Крита али и неки други показатељи, о којима ће бити речи у даљем тексту.

1. Тему Климата, наведену у ТУ, углавном су истраживачи поистовећивали с темом Херсон.<sup>12</sup> Изузетак чини Сп. Киријакидис, који је сматрао да помен теме Климата није у вези с темом Херсон, која је створена у време цара Теофила око 833/834. године, о чему, иначе, сведочанство пружа искључиво Константин Порфирогенит.<sup>13</sup> Сп. Киријакидис је начинио пропуст што није довео до краја своја размишљања о теми Климата и разрешио шта је тачно мислио када је указао на могућу разлику између Климата и Херсона. То недовршено размишљање Сп. Киријакидиса искористио је Г. Острогорски, закључивши да је тема Климата поменута у ТУ истоветна са доцнијом темом Херсон и да стога ТУ потпуно верно одражава стање које је настало у Херсону оснивањем херсонске теме: *“међу тематским стратезима цитира се стратег херсонске теме – стратег Климата, а међу функционерима потчињеним стратеги–архонти Херсона”*.<sup>14</sup> Мишљење Острогорског није засновано на доследном читању текста ТУ, већ је искључиво у питању његово тумачење података, пошто се архонти Херсона не наводе као потчињени стратеги, управо као и архонт Далмације, архонти Драча, архонт Кипра или дукс Калабрије.

Киријакидисова примедба, међутим, изгледа да је ипак била ваљана, јер се у доцнијим византијским изворима увек и искључиво јавља тема Херсон. Решење је да су Византинци пре 833/834. године устројили тему Климата а да је Херсон био град под византијском влашћу и управом локалног архонта, изван надлежности стратега Климата.<sup>15</sup> Сам Константин Порфирогенит, износећи сазнања о времену када је у Цариграду одлучено да у Херсону буде именован стратег, ниједном речју не помиње *климата*, већ, штавише, цитира речи спатарокандидата Петроне који је цару предложио: *“уколико желите да заокружите власт и управу у граду Херсону и местима око њега, да вам не би*

<sup>12</sup> Bury, *Administrative System*, 12.

<sup>13</sup> *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, I – II, Washington 1967 (= *DAI*) I, 42.39 – 54. Према Порфирогениту, први стратег Херсона био је спатарокандидат Петрона, који је цару Теофилу и предложио да уместо дотадашњих архоната у Херсон буду именовани стратези из Цариграда. Познат је печат Петроне, антипата, патрикија, царског протоспатара и геникос логотета из IX века; упор. I. Sokolova, *Les sceaux byzantins de Cherson*, *Studies in Byzantine Sigillography* 3, ed. N. Oikonomides, Washington D.C. 1993 (= Sokolova, *Sceaux*) 104.

<sup>14</sup> Острогорски, *Тактикон*, 43. Посебно је питање да ли су услучају Херсона у питању архонти или архонт пошто оригиналан текст садржи οἱ ἀρχσῶνος, како упозорава, Margetić, *“Provincijalni arhonti”*, 53, опредељујући се за једину, дакле архонт Херсона. Међутим, Успенски, *Табель*, 124, опредељује се за множински облик – архонти Херсона.

<sup>15</sup> Treadgold, *Notes*, 278, сматра да је стратег Климата заменио архонта Херсона 839. или 840. године.

исклизнула из руку, поставите вашег сопственог стратега и не верујте њиховим првацима и старешинама”.<sup>16</sup>

У ТУ постоје веома јасни подаци о стратегу Климата,<sup>17</sup> али и о архон-тима (или архонту?) Херсона.<sup>18</sup> Истина је да се у изворима често наводи да су Климата и Херсон једно исто, односно, како се обично каже, ἐν Χερσῶνι καὶ τοῖς κλίμασιν,<sup>19</sup> “εἰς Χερσῶνα καὶ τὰ κλίματα”<sup>20</sup> или „ὕπὸ τε τῶν Χερσωνιτῶν καὶ Βοσφοριανῶ καὶ τῶν λοιπῶν κλιμάτων”.<sup>21</sup> Појашњавајући Петронине речи, Порфирогенит објашњава како све до времена цара Теофила тамо (тј. у Херсон) из Цариграда није слат стратег, већ је сва управа била у рукама такзованих првака и оних који су називани градским оцима града.<sup>22</sup> Напослетку, у закључку Порфирогенит пише да је цар Петрону унапредио у протоспатара и именовао га за стратега пославши га у Херсон (εἰς Χερσῶνα) са наређењем да га прваци и сви други слушају. Читав извештај Порфирогенитов односи се на град Херсон и његову непосредну околину, а сасвим поуздано не на читаву област од Кимеријског Боспора до Херсона и климата. Стога, овде је у питању административан захват извршен 833/834. године, којим је град Херсон стављен под непосредну контролу Цариграда, а што је за последицу могло да има и преименовање и преобликовање дотадашње теме Климата у тему Херсон што је уследило у некој од наредних година или чак деценија.

Говорећи о теми Херсон у спису *О темама*, Порфирогенит напомиње: “каже се да у стара времена Херсон није био тема нити је имао митрополијску част већ да су Херсоном и осталим климата, односно становницима Боспора, царевали (тј. краљевали – βασιλεύειν) они који су држали власт у Боспору”.<sup>23</sup> У доцнијем излагању, позивајући се на античке писце, Порфирогенит саопштава да су у питању краљеви Боспора, односно античке Понтске краљевине у доба Римског царства.<sup>24</sup> Непосредне везе између прве реченице и доцнијег исказа нема, али је суштински јасно да се и у првој реченици крију

<sup>16</sup> *DAI I*, 42.41 – 44.

<sup>17</sup> Oikonomidès, *Listes*, 49.19.

<sup>18</sup> Oikonomidès, *Listes*, 57.13. Познати су бројни печати архоната Херсона. Најчешћа титула гласи: *царски спатар и архонт Херсона*; упор. Е. Stepanova, *New Seals from Sudak*, *Studies in Byzantine Sigillography* 3, ed. N. Oikonomides, Washington D.C. 1993 (= Stepanova, *Seals*) № 11-13, № 15. Видети и, Nesbitt – Oikonomides, *Seals*, I, № 82.1 – 2, као и № 82.3, *Сава, хипат и архонт Херсона* (VIII век). Међутим, познат је и *царски спатарокандидат и архонт Херсона*; упор. Stepanova, *Seals*, № 14.

<sup>19</sup> *Theophanis Chronographia*, ed. C. de Boor, I – II, Lipsiae 1883 (= *Theoph.*) I, 332.4.

<sup>20</sup> *Theoph. I*, 451.1.

<sup>21</sup> *Theoph. I*, 377.25 – 26; слично, *Constantino Porfirogenito De thematibus*, ed. A. Pertusi, Vaticano 1952 (= *De them.*) 12.3

<sup>22</sup> *DAI I*, 42.44 – 47.

<sup>23</sup> *De them.* 12.1 – 4.

<sup>24</sup> *De them.* 12.13 – 16.

заправо понтски краљеви из доба антике, па у том смислу Порфирогенитов закључак да Херсон у старо време није био тема односи се на доба III и IV века. Стога овај исказ открива нешто друго, да Константин Порфирогенит у *De them.* није знао када је настала тема Херсон.

*Области (климата)* односи се на простор који прилично јасно ограничава Константин Порфирогенит: “ἀπὸ δὲ Χερσῶνος μέχρι Βοσπόρου εἰς τὰ κάστρα τῶν κλιμάτων τὸ δὲ διάστημα μίλια τ’”<sup>25</sup> Дакле, од (Кимеријског) Боспора па све до Крима налазе се градови *Области* односно *климата* на укупном растојању од 300 миља.<sup>26</sup> Читав овај дугачак појас називан је *климата*, а Херсон је био само један од бројних градова у тој области. У истом поглављу *DAI* поменуто је како су Печенези прошли кроз Херсон (Кимеријски) Боспор и *климата*.<sup>27</sup> Стога, очигледно је појам *климата* географски разуђен, док је у управном смислу временом трпео одређене промене у складу с управним развојем целокупног подручја Крима – па самим тим није немогуће да су *климата* (Кимеријски) Боспор и Херсон били у том смислу различито устројени.

Највероватније су првобитна *Климата* била устројена као тема, а тек доцније је појачаним византијским присуством у ову тему ушла и област Херсона и сам град као најзначајнији у читавој области постао је седиште стратега.<sup>28</sup> Тако је заиста прво постојала тема *Климата*, а доцније, јачањем византијског присуства на Криму, настала је тема Херсон, која је заправо била проширена тема *Климата*. Можда и једини доказ да је управо на овај начин текао процес организовања првобитних *климата* у тему Херсон јесте печат из IX века: “...α...τον Πέντε Κλιμάτων”.<sup>29</sup> Тако, овај печат упућује на закључак да је царски чиновник, чије име и звање у овом случају нису сачувани, обављао службу у „*Пет Области*”, вероватно првобитној организационој целини устројеној на простору између (Кимеријског) Боспора и Херсона – можда управо оној о којој Порфирогенит говори у *De them.*

<sup>25</sup> *DAI I*, 42.72.

<sup>26</sup> Константин Порфирогенит даје и приближну површину области између Херсона, Области и Кимеријског Боспора – нешто више од 1 000 миља; упор. *DAI I*, 42.81 – 83.

<sup>27</sup> *DAI I*, 42.85 – 86. Упор. *DAI I*, 11.10: “καὶ τὰ κλίματα καὶ Χερσῶνα”.

<sup>28</sup> Печати стратега Херсона познати су тек од седамдесетих година IX века; упор. Sokolova, *Sceaux*, 100; G. Zacos – A. Vegler, *Byzantine Lead Seals, I – III*, Basel 1972 (= Zacos-Vegler, *Seals*) II, № 191 – “*Јован, царски спатарокандидат и стратег Херсона*”. Nesbitt-Oikonomides, *Seals I*, објавили су печате Нићифора, царског спатарокандидата и стратега Херсона (IX/X век) и Сергија, царског спатарокандидата и стратега Херсона (IX/X век); № 82.19; № 82.21. У новије време објављен је један печат непознатог спатарокандидата и стратега (?) “*Климата Херсона*” из IX века; упор. Stepanova, *Seals*, № 16. Такође, постоји још један печат непознатог функционера *Климата Херсона*; упор. И. Соколова, *Печати архонтов Херсона*, ЗРВИ 18 (1978) 93, нап. 65 (= Соколова, *Печати*).

<sup>29</sup> Nesbitt – Oikonomides, *Seals I*, № 81.1.

У прилог горе изложеном решењу о току управних промена на простору Крима недвосмислено говоре печати византијских чиновника и налази новца. И. Соколова је одавно упозорила на то да новац с натписом *πόλης Χερσῶνος* представља јединствен пример у иначе централизованој монетарној политици Царства, где ниједна ковница (нпр., Сиракуза) не садржи термин *πόλης*. Поменути натпис на новцу нестаје у време савладарства Василија I и Константина (869 – 879), управо када престају да се појављују печати архоната и почињу да се јављују печати стратега Херсона.<sup>30</sup> Пре седамдесетих година IX века *не постоји ниједан печат* стратега Херсона. Ови подаци били су сасвим довољни Соколовој да закључи како је првобитно била организована тема Климата, док је архонт Херсона своју дужност обављао искључиво у граду Херсону. Појава термина *πόλης* (Χερσῶνος) представља сведочанство о градској самоуправи која је потрајала све до владавине Василија и Александра (869 – 879), а његов нестанак се највероватније поклапа с прерастањем теме Климата у тему Херсон.<sup>31</sup> Дуга традиција самоуправе Херсона потврђена је 896. године, када је дошло до побуне и убиства стратега,<sup>32</sup> али и поновном појавом термина *πόλης Χερσῶνος* у време цара Александра (912 – 913).<sup>33</sup> Очигледно добро познат немирни дух становника Херсона узроковао је да Константин Порфирогенит у *DAI* пружи подробна упутства стратезима околних црноморских тема (Пафлагоније и Букеларије) како да поступе у случају њихове побуне.<sup>34</sup> Сви ови подаци говоре о сразмерно скором успостављању теме Херсон, па самим тим не дозвољавају термилошко поистовећивање теме Климата с темом Херсон.

Посебан проблем представља питање где је било седиште првобитне теме Климата. Подручје Климата имало је више градова и сваки од њих могао би да буде кандидат за средиште стратега. Сам Порфирогенит саветује да у случају побуне становника града Херсона стратег уточиште потражи у неком другом граду и тамо настави да обитава.<sup>35</sup> Године 1819. чувени хелениста Шарл Беноа Хасе објавио је спис Лава Ђакона, придодавши у филолошком коментару књиге X Лавове *Историје* и три необјављена фрагмента, која су, по његовом мишљењу, садржавала исказ повезан са заузимањем Херсона од стране руског кнеза Владимира 989. године. У поменутим фрагментима непознати (византијски?) заповедник саопштава да столује у граду који се зове

<sup>30</sup> Соколова, *Печати*, 92 – 93.

<sup>31</sup> Соколова, *Печати*, 96.

<sup>32</sup> *Theoph. Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, ed. I. Bekker, Bonn 1838, *Theoph. Cont.* 360.14 – 16 (= *Theoph. Cont.*)

<sup>33</sup> Соколова, *Печати*, 96.

<sup>34</sup> *DAI I*, 53.512 – 529.

<sup>35</sup> *DAI I*, 53.528 – 529.

Климата (τὰ Κλήματα...τοι γάρ φρούριον, лат. castrum Clematum) и који је слабо брањен јер су варвари недавно уништили његове бедеме.<sup>36</sup>

И. Шевченко је посветио овим фрагментима велику пажњу да би на крају закључио да је чувени хелениста ова три фрагмента фалсификовао.<sup>37</sup> Међутим, сва три фрагмента не садрже ниједан битан податак који би могао да промени наша сазнања о догађајима на Криму од IX до XI века, па се поставља питање због чега би Хасе уложио немали напор да фалсификује исказ непознатог војног заповедника, при томе се не трудећи чак ни да идентификује варваре који га нападају. Ипак, отежавајућа околност је што је рукопис нестао из Краљевске библиотеке у Паризу (где је Хасе био, иначе, задужен за грчке рукописе) и пре него што је издање Лава Ђакона из 1819. године угледало светлост дана. Међутим, између 1797. и 1815. године у Париз се слило више стотина грчких рукописа, који су после Наполеоновог коначног слома враћени у матичне библиотеке.<sup>38</sup> Стога, није немогуће да поједини рукописи никада нису доспели до пређашњих власника.<sup>39</sup> Шевченков закључак о Хасеовом фалсификату остаје за сада само хипотеза и податак о граду Климата, колико год он био магловит, требало би задржати у научном хоризонту.

Требало би се поново вратити исказу Константина Порфирогенита о Петрони и његовом именовању за стратега Херсона у време цара Теофила. Како смо већ истакли, Порфирогенит говори искључиво о граду Херсону, а не о теми Херсон, па би се ове чињенице, ипак, требало држати у даљем размишљању о овом проблему. Добро је познат Порфирогенитов манир да терминологију свога времена примењује на пређашње доба, када ти термини нису имали исто значење или, чак, нису ни постојали. Тако, он помиње тему Солун у време сеобе Срба на Балканско полуострво, или стратега Београда током истог догађаја.<sup>40</sup> Поставља се питање да ли је и овде Порфирогенит недоследно применио термин стратег или је Петра овенчан саном протоспатара упућен у Херсон као βασιλικός. Овај термин имао је широку употребу и ималац је међу осталим звањима могао да буде мандатор, кандидат, стратор,

<sup>36</sup> Leonis Diaconi Caloënsis Historia, ed. C. B. Hase, Paris 1819, 258B; упор. I. Ševčenko, *The Date and Author of the So-called Fragments of Toparcha Gothicus*, DOP 25 (1971) 126 (= Ševčenko, *Fragments*). Видети и M. C. Nystazopoulou, *Note sur l'Anonyme de Hase improprement appelé toparque de Gothie*, BCH 86/1 (1962) 324, нап. 7.

<sup>37</sup> Ševčenko, *Fragments*, 117 – 188, са тамо наведеном опширном литературом о овим фрагментима.

<sup>38</sup> Ševčenko, *Fragments*, 131.

<sup>39</sup> Ševčenko, *Fragments*, 132, са нап. 22, описује запрепашћење библиотекара Националне библиотеке у Паризу 1960. године, када је уместо двотомне листе грчких рукописа, који су после 1815. године враћени у матичне библиотеке, на увид добио само корице. Године 1970. нестале су и корице.

<sup>40</sup> *DAI I*, 32.11; 32.19 – 20.

спатар, спатарокандидат и протоспатар.<sup>41</sup> Порфиригенит сам наводи да је један βασιλικός могао да буде и заповедник тврђаве, замењујући турмарха.<sup>42</sup> Чак је могао да буде и заповедник ратних бродова.<sup>43</sup> Суштински закључак јесте да је βασιλικός био задужен за посебне мисије, које су могле да буду било војне, било дипломатске.<sup>44</sup> Напослетку, ако је Порфиригенит био тако сигуран да је стратег Херсона био редовно слат из Цариграда од времена цара Теофила, зашто то није изрекао у познијем *De them.* у поглављу о теми Херсон? У истом спису умео је да наведе да су теме Анатолик и Арменијак настале у време Ираклија, или тема Тракија у време досељавања Бугара преко Дунава (680. године).<sup>45</sup> О времену настанка осталих (старијих) тема Порфиригенит нема података. Само за тему Стримон наводи да је била клисура у време Јустинијана II (685 – 695, 705 – 711).<sup>46</sup>

Константин Порфиригенит је по свој прилици излагање о тврђави Саркел, Петрони и цару Теофилу закључио речима да је од тог времена у Херсон слат стратег из Цариграда, јер му се из неког разлога учинило да је догађај повезан са стварањем теме. Међутим, зар тај исти Константин Порфиригенит не бележи у *DAI* да је Кефалонија била турма теме Лангобардије, а да је основана у време његовог оца Лава Мудрог,<sup>47</sup> док у познијем *De them.* овај исказ не постоји. Срећом, стратези теме Кефалоније посведочени су још од VIII века,<sup>48</sup> па је овде поуздано Порфиригенит погрешио. Ако је начинио тако велику грешку саопштавајући вести из времена владавине свога оца, није ли онда сасвим могуће да је још тежу грешку направио пишући о сличној проблематици из времена цара Теофила о стратегу Херсона?

2-3. Што се тиче аргумента који су изнели Г. Острогорски и Џ. Бјури, да у ТУ није наведена тема Колонеја која је први пут посведочена 863. године,<sup>49</sup> он само показује да је ТУ састављен пре 863. године, али никако не може да буде одлучујући аргумент да је спис настао између 842 – 856, односно 845 – 856. године. Исто опажање важи и за тему Харсијанон, која је у ТУ поменута као клисура, а први пут посведочена као тема 873. године.<sup>50</sup> Штавише, Харсијанон је клисура сигурно до 863. године, када је помиње Теофанов Наста-

<sup>41</sup> За овај термин видети, Т. С. Lounghis, *Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu' aux Croisades (407-1096)*, Athènes 1980, 299 – 303.

<sup>42</sup> *DAI I*, 45.80 – 83.

<sup>43</sup> *DAI I*, 8.7 – 8.

<sup>44</sup> *DAI I*, 7.1.

<sup>45</sup> *De them.* I.20 – 21; II.3 – 4; 1.6 – 7.

<sup>46</sup> *De them.* 3.1 – 5.

<sup>47</sup> *DAI I*, 50.85 – 87.

<sup>48</sup> Упор коментар у *De them.* 174 – 175.

<sup>49</sup> *Theoph. Cont.* 181.12.

<sup>50</sup> *Genesis*, ed. C. Lachmann, Bonnae 1834 (= *Genes.*) 122.20.

вљач.<sup>51</sup> Међутим, није јасно зашто би ово био доказ за датирање ТУ у временском размаку који су предлагали Бјури, Острогорски или Икономидис. Право питање гласи: када је најраније могла да буде успостављена клисура Харсијанон? Њен најранији помен забележен је код арабљанских писаца, Ал Ђармија (845/846) и нешто доцнијег Ибн Хордадбеа (умро 912/913),<sup>52</sup> “Харсијанон, на путу за Мелитину, са седиштем у Харшану где се налазе још четири тврђаве”.<sup>53</sup> Ибн ал Факих такође Харсијанон назива клисуром, додајући да располаже са 4 000 војника.<sup>54</sup>

4. Тема Халдија, настала деобом теме Арменијака,<sup>55</sup> поменута је у ТУ, али и код арабљанских географа. Ц. Бјури је настанак ове теме довео у везу са победоносним походом цара Теофила у област Понта 837. године.<sup>56</sup> Овај закључак је неодржив, јер Халдија постоји као тема сасвим сигурно 824. године, као што је указао и Н. Икономидис.<sup>57</sup> Не постоји кључни доказ када је тачно настала ова тема. Подједнаке вредности био би и податак код Теофана да је стратег Анатолика, Лав, августа 811. године, однео велику победу над Арабљанима.<sup>58</sup> Не треба испуштати из вида ни чињеницу да се у Калифату тада водио грађански рат што је Византији отворило повољну могућност јачања на Истоку.<sup>59</sup> Уосталом, одавно је познат печат Кристофора, “*царског спатара и дукса Халдије*”, датиран у крај VIII века.<sup>60</sup> ТУ бележи изузетно развијену управу на простору Халдије, наводећи стратега, дукса и архонте, што упућује на претходно дуго раздобље присуства византијске власти у тој обла-

<sup>51</sup> *Theoph. Cont.* 181.15; 183.9.

<sup>52</sup> N. Oikonomidès, *Une liste arabe des strateges byzantins du VIIe siècle et les origines du theme de Sicile*, Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici n.s. 1 (XI) 121 (= Oikonomidès, *Strateges*). О Ибн Хордадбеу и Ал Ђармију, видети, *Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny*, ed. T. Lewicki, I, Wrocław – Kraków 1956 (= *Źródła*) 43 – 47, 59 – 60.

<sup>53</sup> H. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Leipzig 1899, 83.

<sup>54</sup> E. W. Brooks, *Arabic Lists of the Byzantine Themes*, JHS 21 (1901) 76 (= Brooks, *Lists*).

<sup>55</sup> Упор. Ј. Ферлуга, *Ниже војно-административне јединице тематског уређења*, ЗРВИ 2 (1953) 87 (= Ферлуга, *Ниже јединице*).

<sup>56</sup> J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to Accession of Basil I (A.D. 802-867)* London 1912, 261.

<sup>57</sup> Mansi, XIV, 419A; Oikonomidès, *Listes*, 349. С друге стране, Treadgold, *Notes*, 280, сумња у податак на који се ослања Икономидис, а то је писмо Михаила II (820 – 829) франачком владару Лудвигу Побожном из 824. године, где је поменут *дукат* Халдије. Халдија је тада сасвим сигурно тема јер у истом писму и тему Анатолику цар назива дукатом, па је проблем настао заправо у латинском преводу византијских термина: “...*totum Armeniae ducatum simul et ducatum Chaldaeae*...”; Mansi XIV, 419A.

<sup>58</sup> *Theoph. I*, 497.6 – 9.

<sup>59</sup> *Theoph. I*, 497.9 – 14.

<sup>60</sup> Zacos-Veglery, *Seals*, N° 3088A. Такође, познат је печат непознатог царског протоспатара и дукса Халдије из IX века; упор. Zacos-Veglery, *Seals*, N° 3226A.

сти и по свој прилици недавно уздизање у ранг теме. Иако 824. година остаје у литератури као најранији ослонац за датирање настанка теме Халдије, скрећемо пажњу на то да се тај податак иако записан 824. године, односи заправо на 821. годину, јер је Тома Словен тада оперисао у источним провинцијама Царства да би тек касније прешао у Тракију. Закључак је да је тема Халдија постојала и пре избијања побуне Томе Словена

Арабљански географи, пре свих Ал Ђарми и Ибн Хордадбех, често су у литератури навођени као писци који поуздано преносе стање административне поделе Византије средином IX века. Међутим, како из њиховог текста проистиче, основни спис којим су се они користили (тачније, Ал Ђарми) био је далеко старији и изгледа да је настао између 692. и 695. године.<sup>61</sup> Заиста, Ибн Хордадбех наводи следеће стратеге у Византији: Анкире (Анатолика), Арменије, Тракије, Сицилије, Сардиније и Амурије (*exercitus Orientalis*). У истом делу он наводи да у Византији постоји 12 патрикија, од којих шесторица седе у наведеним провинцијама, а шесторица у Цариграду.<sup>62</sup> Дакле, листа провинција сачувана код најранијих арабљанских географа у основи чува далеко старији предлогачак с краја VII века, док су провинције додате касније забележене у њима савремено време, али на основу њиховог помена није познато када су оне тачно настале. Оно што може да се закључи са сигурношћу јесте да Харсијанон постоји као клисура 845/846. године, када је Ал Ђарми састављао свој спис.

Посебан проблем представља тема Кападокија. У издању Успенског у ТУ нема стратега Кападокије, али се јавља турмарх Кападокије.<sup>63</sup> Ово је навело Икономидиса да између стратега Букеларије и Пафлагоније, поштујући истоветан редослед турмарха, уметне стратега Кападокије.<sup>64</sup> Разлог више којим се Икономидис руководио приликом ове интервенције у оригиналном тексту он је видео у податку код Теофановог Настављача, где се већ око 830. године помиње стратег Кападокије.<sup>65</sup> Други разлог јесте што се већ код Теофана 812/813. године недвосмислено помиње Кападокија као војна област.<sup>66</sup> С друге стране арабљански извори из IX века Кападокију називају клисуром (Ибн Факих) али и темом (Масуди),<sup>67</sup> што је Икономидиса довело до природног закључка да је пре уздизања у ранг теме Кападокија била кли-

<sup>61</sup> Oikonomidès, *Strateges*, 130.

<sup>62</sup> *Źródła*, 71.

<sup>63</sup> Успенски, *Табель*, 124.

<sup>64</sup> Oikonomidès, *Listes*, 49.6 (уз образложење у нап. 24).

<sup>65</sup> *Theoph. Cont.* 120.10.

<sup>66</sup> *Theoph.* I, 500.13 – 14.

<sup>67</sup> Oikonomidès, *Listes*, 48, нап. 24.

сура.<sup>68</sup> Проблем је што ТУ не садржи клисурарха Кападокије, већ само турмарха. Међутим, у време Михаила I, како подробно извештава *Scriptor incertus de Leone*, Кападокија је у зиму 813. године поменула као клисура,<sup>69</sup> управо као и Ликаонија, која је у ТУ такође под турмархом, али не постоји као тема.<sup>70</sup> Константин Порфирогенит кратко бележи да је у старо време Кападокија била турма теме Анатолика.<sup>71</sup> У овом Порфирогенитовом сведочанству вероватно лежи и кључ решења зашто у ТУ нема стратега Кападокије. Наиме, турма Кападокија припадала је теми Анатолика пре 830. године када је она најкасније постала тема, па самим тим условљава померање датирања ТУ.<sup>72</sup>

Такозвани позитивни аргументи за датирање ТУ, како се из напред изложеног види, ни издалека нису довољни да би подржали датирање проистекло из самог наслова, где су поменути Михаило и Теодора (842 – 856). Чак и када се испитује време настанка свих осталих тема поменутих у ТУ, долази се до закључка да су све оне постојале пре владавине Михаила III.<sup>73</sup> Овом приликом није потребно расправљати о времену настанка теме Македоније,<sup>74</sup>

<sup>68</sup> *Ibid.*

<sup>69</sup> *Historia de Leone*, ed. I. Bekker, Bonn 1842 (= *Historia*) 336.19 – 21.

<sup>70</sup> О специфичности Ликаоније, видети, Oikonomidès, *Listes*, 343,

<sup>71</sup> *DAI I*, 50.83 – 84.

<sup>72</sup> У ТУ су, према Икономидису, поменути турмарси (у множини, οἱ τοῦρμαρχοί) тема Анатолика (*emend.* Арменијака) Тракесиона, Опсикија, Букеларије, Кападокије, Пафлагоније, Тракије и Македоније; Oikonomidès, *Listes*, 56.16 – 57.3, што би дефинитивно значило да је Кападокија ипак била тема, на шта указује чињеница да је под њеним стратегом било више турмарха. Међутим, Успенски, *Табель*, 123 – 124, у множини бележи само турмархе Анатолика, Тракије и Македоније (οἱ τοῦρμαρχοί), док су турмарси Опсикија, Букеларије, Кападокије, Пафлагоније и Тракије, прибележени у једнини (ὁ τοῦρμαρχός). Икономидис се разилази са Успенским и по питању клисурарха, па тако Oikonomidès, *Listes*, 55.5 – 6, бележи у једнини клисурархе Харсијанона и Созопоља (тј. Селеукије) – ὁ κλεισουργάρχης, док Успенски, *Табель*, 123, исте ове клисурархе наводи у множини (οἱ κλεισουργάρχαι). Путоказ у решењу овог питања за сада могу само да пруже арабљански извори, пре свега Ибн ал Факих, који изричито наводи три турмарха Анатолика, три турмарха Арменијака и два турмарха Халдије – за остале теме не помиње да под стратезима постоје турмарси. Исти извор помиње клисурарха Селеукије и Харсијанона у једнини. Занимљиво да и заповедника Кападокије такође назива клисурархом; упор. Brooks, *Lists*, 74 – 76.

<sup>73</sup> У ТУ су наведене следеће теме: Анатолика, Арменија, Тракесион, Опсикија, Букеларија, (*emend.* Кападокија), Пафлагонија, Тракија, Македонија, Халдија, Пелопонез, Кивиреота, Хелада, Сицилија, Кефалонија, Солун, Драч, Крит и Климата; упор. Oikonomidès, *Listes*, 47.14 – 49.19.

<sup>74</sup> *Theoph. I*, 475.22, помиње 802. године моностратега Тракије и Македоније. Обично се сматра да је тема Македонија настала између 789. и 802. године; упор. P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945, 122. Г.

Солун<sup>75</sup> или Драч,<sup>76</sup> јер о том питању у науци још увек није успостављено јединствено мишљење. Довољно је рећи да су све оне највероватније настале крајем VIII, односно почетком IX века.

Стварање тема Македоније и Солун сасвим сигурно је хронолошки повезано и са стварањем теме Стримон која је чинила предстражу према Бугарској на правцу Стримон – Места и јужни обронци Родопа – Егејско море. Иако је ова тема први пут забележена 899. године у Филотејевом Клиторологиону,<sup>77</sup> постоје снажни показатељи који датум њеног настанка померају на сам почетак IX века. Будући да ова тема није наведена у ТУ, а пошто је прихваћено да је ТУ настао 842 – 856, односно 845 – 856, 842/843. године, сви покушаји датирања настанка теме Стримон били су оптерећени оваквим закључком. На проблем теме Стримон недавно је указао и Н. Икономидис обраћајући пажњу на печат Лава (?) “царског спатара и стратега Стримона”,<sup>78</sup> “*definitely date before the mid-ninth century*”,<sup>79</sup> што отвара проблем датирања ТУ где би у том случају стратег Стримона морао бити поменут. Из истог раздобља је и печат Василија, “*ипата и протонотара Стримона*”.<sup>80</sup> Познати су бројни печати тематских протонотара и готово сви су датирани у другу половину IX века.<sup>81</sup> У ТУ тематски протонотари нису наведени и први пут се у званичним списковима јављају у Филотејевом Клиторологиону.<sup>82</sup> Непостојање тематских протонотара у ТУ несумњиво потврђује да је спис настао пре половине IX века.

Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969 (= Острогорски, *Историја*) 199; Oikonomidès, *Listes*, 349.

<sup>75</sup> Изгледа сасвим оправдано ставити стварање теме Солун у године непосредно после похода логотета Ставракија 783. године. А. Stavridou-Zafraka, *Slav Invasions and the Theme Organization in the Balkan Peninsula*, *Byzantiaka* 12 (1992) 172, помишља чак и на време пре 783. године. Oikonomidès, *Listes*, 352, напомиње да је ова тема највероватније постојала 824. године. Острогорски, *Историја*, 199, нап. 3, оставља ово питање отвореним уз ограду да се у изворима изричито тема Солун први пут јавља 836. године. Посебно мишљење има, W. Treadgold, *The Byzantium Revival 780 - 842*, Stanford 1988 (= Treadgold, *Revival*) 190, да је тема Солун створена у време цара Нићифора I (802 – 811).

<sup>76</sup> Тема Драч је постојала сасвим сигурно 826. године, а по свој прилици и пре 815. године; упор. J. Ferluga, *Sur la date de la création du thème de Dyrrachium*, *Actes du XIIe congrès international d'études byzantines*, Ochride 10 – 16 septembre 1961, II, Beograd 1964, 91.

<sup>77</sup> Oikonomidès, *Listes*, 139.13.

<sup>78</sup> Nesbitt-Oikonomidès, *Seals I*, N° 37.3.

<sup>79</sup> *Ibid.* 104.

<sup>80</sup> *Ibid.* N° 37.2.

<sup>81</sup> Zacos-Veglery, *Seals*, N° 1956A, 1969, 2057, 2067, 2097, итд.

<sup>82</sup> Филотејев Клиторологион помиње протонотаре тема (πρωτονοτάριοι τῶν θεμάτων); упор. Oikonomidès, *Listes*, 121.6. У ТУ постоји само протонотар дрома, али не и тематски протонотари; упор. Oikonomidès, *Listes*, 57.24; 59.19. Дужност протонотара тема уведена је најкасније од средине IX века, како проистиче на основу поменутог печата протонотара Стримона.

Константин Порфирогенит саопштава да је Стримон првобитно организован као клисура у време Јустинијана II (685 – 695; 705 – 711), који је тамо населио Ските<sup>83</sup> (тј. Словене) највероватније 688/689. године. Ово је било у складу са политиком заштите Егејског басена од упада Бугара са севера, где су улогу савезника играла словенска племена привржена цариградској влади и насељена тамо из околине Солуна.<sup>84</sup>

Теофан бележи да је 808/809. године дошло до изненадног напада Бугара на “*војску у Стримону*” и да је том приликом погинуо стратег са не малим бројем старешина из “*осталих тема*”.<sup>85</sup> У истом сукобу Бугари су опљачкали 1100 фунти злата – тј. плату која је управо тада исплаћивана војсци.<sup>86</sup> Из Теофановог излагања јасно је да је у питању стратег Стримона, јер каже да су у сукобу погинули и заповедници “*осталих тема*”.<sup>87</sup> У фебруару 811. године заробили су Арабљани плату намењену за војску теме Арменијака у висини од 1300 фунти.<sup>88</sup> Наведене бројке указују да је и у претходном случају Стримона у питању тематска војска.

Доцнији покушај цара Нићифора I да пресељавањем стратиота из других тема<sup>89</sup> опорави у војном смислу области у западним деловима Царства, међу којима је сасвим извесно била и област Стримона, претрпео је неуспех јер су се колонисти са Стримона, јуна 812. године, пред наступајућим Крумовим Бугарима разбежали својим старим домовима.<sup>90</sup> Да је у питању могла да буде управо област Стримона указује и Теофанов податак да је цар колонисте упућивао у *Склавиније*<sup>91</sup> – дакле области које су донедавно биле под контролом словенских племена. Доказ да су Византинци заиста вршили притисак на простор Стримона и тамо насељене Словене, што је коначно могло да резултира стварањем теме Стримон, сведочанство пружа и тзв. *Хроника Лава Исавријанца*, где је остала кратка белешка да се 797. године “*ратовало против Словена са Стримона*”.<sup>92</sup> Податак о постојању теме Стримон 808/809. године уједно чини и *terminus ante quem non* настанка ТУ. Тако је првобитна

<sup>83</sup> *De them.* 3.1 – 5.

<sup>84</sup> Т. Живковић, *Словени и Ромеји*, Београд 2000, 90 са нап. 280.

<sup>85</sup> *Theoph. I*, 484.29 – 485.3.

<sup>86</sup> Treadgold, *Revival*, 157, рачуна да је ова сума била довољна за око 12 000 војника.

<sup>87</sup> *Theoph. I*, 485.1 – 2. М. Рајковић, *Област Стримона и тема Стримон*, ЗРВИ 5 (1958) 3, сматрала је да је у питању стратег неке друге теме, на пример Македоније, а не стратег Стримона.

<sup>88</sup> *Theoph. I*, 489.17 – 21.

<sup>89</sup> *Theoph. I*, 486.10 – 13.

<sup>90</sup> *Theoph. I*, 496.5 – 6.

<sup>91</sup> *Theoph. I*, 486.12.

<sup>92</sup> *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, ed. P. Schreiner, I – III, Wien 1975 – 1979, I, 49.16. Овом податку требало би придружити и онај код *Theoph. I*, 464.1 – 2, где је поменут боравак стратега Тракије у Стримону (географ. области) 789. године, изненадни бугарски напад и његова погибија.

тема Стримона настала између 797. и 808/9. године и потрајала, најкасније, до јуна 812. године.<sup>93</sup>

Мировни уговор који су Византија и Бугарска склопиле после Крумове смрти 814. године на тридесет година, сачуван на натпису и стога потпуно веродостојан документ, показује да су границе између две државе враћене на оне из доба хана Тервела – од Девелта до Макро Ливаде, односно од Марице до Хема (дан. планина Балкан).<sup>94</sup> У том случају област Стримона је остала у византијском поседу и могуће је да је тема Стримон после краћег прекида већ тада поново успостављена. Последично, пошто у ТУ није наведена тема Стримон, онда би и датум настанка овог Тактикона ваљало тражити после јуна 812. године, када је пред офанзивом Бугара и успесима њихове војске дошло до слома теме Стримон<sup>95</sup> и пре истека четрдесетих година IX века, када је датиран печат *царског спатара и стратега Стримона*, који је објавио Н. Икономидис.<sup>96</sup> Штавише, будући да је Византија после Крумове смрти са Бугарском склопила тридесетогодишњи мир, имала је сасвим довољно времена да у том раздобљу обнови тему Стримон. Уколико је ТУ настао после 842. године, онда би, сходно овоме, морао да садржи и тему Стримон.

Н. Икономидис је указао на један податак из ТУ, који је, по њему, био од пресудне важности за датирање ТУ у кратко раздобље 842/843. године. Наиме, пошто се у ТУ јавља друнгар Егејских острва,<sup>97</sup> а већ 843. године први пут је посведочен стратег на Лезбосу, острву које је било део теме Егејског мора,<sup>98</sup> онда би, према Икономидису, ТУ настао 842/843. године, управо пре него што је извршена ова административна промена и када је друнгар Егејских острва замењен стратегом Егејских острва. Уколико се свесно тражи доња хронолошка граница настанка ТУ, онда је овакав закључак Икономидиса сасвим на месту, међутим, уколико се тражи горња хронолошка граница

<sup>93</sup> На основу поменутог Теофановог податка о нападу Бугара на војску у Стримону, Kyriakidis, *Βυζαντιναὶ μελέται*, 137, такође је претпоставио да је Стримон постао тема пре 809. године.

<sup>94</sup> V. Beševliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, Berlin 1963, № 41.4 – 8.

<sup>95</sup> У јуну 812. године Крум је заузео Девелт и проширио бугарску власт на “Тракију и Македонију”. Последица овог бугарског ширења била је византијско напуштање читавог низа градова и утврђења: Анхијала, Никеје, Проватона, Филипопоља и Пловдива; упор. *Theoph. I*, 496.2 – 5.

<sup>96</sup> Видети нап. 78.

<sup>97</sup> Oikonomidès, *Listes*, 53.18.

<sup>98</sup> Ann. Boll. 18 (1899) 253, 258; Oikonomidès, *Listes*, 46 – 47. Међутим, најранији печати стратега Егејских острва датирају из X века; упор. Nesbitt-Oikonomides, *Seals II*, 40.27, “Димитрије, царски спатарокандидат и стратег Егејских острва”; *Ibid.* 40.29, “Лав, царски протоспатар и стратег Егејских острва”; *Ibid.* 40.31, “Михаило, царски протоспатар и ери тоу хрисотриклинију и стратег Егејских острва”; *Ibid.* 40.32, “Никола протоспатар и стратег Егејских острва”.

настанка ТУ, онда би се пре могло рећи да је ТУ најкасније могао да настане 842/843. године, па би та граница могла да буде и далеко испод ове године. Друнгари Егејског мора јављају се већ на печатима датираним у крај VIII и у рани IX век<sup>99</sup> и по свој прилици већ у Житију Теофана око 763. године, чији је отац Исакије обављао ову функцију.<sup>100</sup>

Горе наведени примери и аргументи којима се датум састављања ТУ одређивао у раздобље 842 – 856. године изгледају у светлости нових тумачења прилично необјективни. У том истом спису постоје и подаци који недвосмислено указују на могућност да је ТУ састављен можда и неколико деценија пре 842 – 856. године. Међу ове аргументе свакако на прво место долази помен стратега Крита,<sup>101</sup> архонта Крита,<sup>102</sup> али и архоната Крита.<sup>103</sup> Ово је био кључни аргумент Киријакидиса када је покушао да датира настанак ТУ између 809. и 827/8. године.

Први помен, додуше сумњив, стратега Крита је пре 767. године (вероватно 764/765)<sup>104</sup> што теоретски у исту хронологију ставља и најраније могуће датирање ТУ. Крај постојања теме Крит пада у време 827/828. године, када су острво заузели Арабљани и задржали га под својом влашћу све до 961. године, а када је острво под византијску власт вратио византијски војсковођа Нихифор Фока (цар 963 – 969).<sup>105</sup> Следећи неспорну чињеницу да је Крит од 827/828. године под арабљанском влашћу, Сп. Киријакидис је једноставно закључио да је ТУ настао пре тог времена. Научници који су датум настанка ТУ стављали у периоду од 842 до 856. године, овај проблем су обично решавали на два начина. Према првом, који је предложио Ц. Бјури, Византија је 843. године организовала експедицију на Крит, коју је водио логотет Теоктист,<sup>106</sup> па му је царска влада, антиципирајући освајање острва, доделила титулу

<sup>99</sup> Nesbitt-Oikonomides, *Seals II*, № 40.5; 40.7; 40.8 – 10.

<sup>100</sup> *Житие преп. Теофана Исповѣдника*, В. В. Латышевъ Записки Россійской Академіи наукъ, По историко-филологическому отдѣленію, Томъ XIII, № 4 (1918) 4.7.

<sup>101</sup> Oikonomides, *Listes*, 49.18.

<sup>102</sup> *Ibid.* 53.5.

<sup>103</sup> *Ibid.* 55.2 – 3.

<sup>104</sup> Стратег Крита јавља се у *Житију* Стефана Млађег, које је састављено на основу старијих података 808. године; упор. Острогорски, *Тактикон*, 44. У *Житију* се јавља Теофан Лардотир као ἀρχιστράτης, τῆς νήσου, στρατηγός и ἄρχων; упор. PG 100, col. 1164 E-D. Недоследна примена термина уистину представља проблем – да ли је у питању архонт или стратег.

<sup>105</sup> D. Tsougarakis, *Byzantine Crete From the 5<sup>th</sup> Century to the Venetian Conquest*, Athens 1988, 170 – 178, сматра да Крит није ни био тема до 827/828. године, већ архонтија.

<sup>106</sup> О овој пропалој експедицији видети, *Georg. Monachus*, 814.14 – 815.7. Требало би ипак водити рачуна да сам извор Теоктиста назива *логотетом* а не *стратегом*.

стратега Крита.<sup>107</sup> Међутим, следећи овакву логику, то би значило да је царска влада унапред одредила и све друге функционере који би били у надлежности будућег стратега, па су тако одређени архонт Крита, као и архонти истог острва. Ово се, наравно, не чини вероватним и заиста је само довитљив покушај Ц. Бјурија да објасни хронолошки проблем који му је поставила појава стратега Крита у време када је острво сасвим сигурно већ скоро две деценије било под влашћу Арабљана.

Г. Острогорски је побио Бјуријеву претпоставку опажањем да су Византинци тешко брисали из званичних спискова провинција и управника провинција области које су изгубили.<sup>108</sup> Тако је могло да се догоди да је стратег Крита само фигурирао 842 – 856. године на списку византијских функционера, иако је острво већ скоро две деценије било под влашћу Арабљана. Ипак, Г. Острогорски није објаснио откуд онда архонт и архонти Крита у истом спису. Да ли то значи да су Византинци две деценије после губитка острва још увек водили све чиновнике на платном списку у нади да ће острво бити враћено под византијску власт? То би заиста био јединствен пример. Истина, Г. Острогорски упозорава и на то да у Тактикону Бенешевећ (ТБ) постоји стратег Сицилије (спис је датиран 934 – 944) упркос чињеници да је и последње византијско упориште изгубљено још 901. године.<sup>109</sup> Па и сам Порфирогенит наводи у *De them.* стратега Сицилије, иако каже да се острво не налази под византијском влашћу.<sup>110</sup> Штавише, Порфирогенит наводи како је острво изгубљено за време Лава Мудрог и да је само Калабрија остала у рукама Хришћана, али да је тамо био задужен стратег Калабрије. Међутим, он у истом поглављу закључује да је под стратегом Сицилије било 12 градова.<sup>111</sup>

Наводити Константина Порфирогенита као потврду могућности да се стратег поједине области јавља и више деценија после губитка те исте области, није довољно убедљив аргумент, јер текстови Константина Порфирогенита још увек нису у науци доживели коначан и сигуран суд. Подсећања ради, треба рећи да се дуго мислило како је спис *О темама* старији од списка *О управљању царством*, да би, не тако давно, било доказано супротно – да је *DAI* старији од *De them.*<sup>112</sup> У истом спису *О темама* Порфирогенит наводи и градове у одређеним провинцијама који су очигледно дословце преписани из

<sup>107</sup> Bury, *Administrative System*, 14. Бјури је помишљао и на могућност да су нека од егејских острва улазила у састав теме Крит и да је њима, после освајања Крита од стране Арабљана, управљао стратег Крита као остатком некадашње теме Крит.

<sup>108</sup> Острогорски, *Тактикон*, 45.

<sup>109</sup> Oikonomidès, *Listes*, 247.22; Острогорски, *Тактикон*, 45.

<sup>110</sup> *De them.* 11.33 – 40.

<sup>111</sup> *Ibid.* 11.40.

<sup>112</sup> T. C. Lounghis, *Sur la date du De thematibus*, REB 31 (1973) 299 – 305; H. Ahrweiler, *Sur la date De thematibus de Constantin VII Porphyrogénète*, TM 8 (1981) 1 – 5.

Хијерокловог *Синекдима* и уопште не прате њему савремено стање на терену.<sup>113</sup> Такви примери показују хронолошку разубуђеност изворног материјала којим се Порфиригенит служио у састављању својих списа. Напошетку, спис *О темама* није званичан списак царских провинција, па и није нужно изједначавао вести које он пружа с оним које се налазе у званичним списима као што су *тактикони*. У краткој вести о теми Кефалонији Порфиригенит наводи како је она у стара времена била турма теме Лангобардије и да је у време Лава, *христољубивог цара*, постала стратегија (тема).<sup>114</sup> На основу познатих извора ова тврдња Константина Порфиригенита само је делимично тачна. Тема Лангобардија је настала знатно после теме Кефалоније, а први познати стратег је забележен 911. године.<sup>115</sup> Помен стратега Сицилије у ТБ може да се објасни једном експедицијом у време Романа Лакапина (938/939. год.), када је део острва привремено враћен под византијску власт,<sup>116</sup> али и чињеницом да су Византинци 912/913. године поново заузели Таормину и држали је, баш као и Рамету, сигурно све до 962. године.<sup>117</sup>

Потреба да се састави Тактикон провинција и провинцијских управника, односно заповедника најпре се јавља када се догађају битне промене у управној структури, па, уколико постоји дилема о времену настанка таквог списка, увек је извесније хронолошке границе настанка померати наниже када су промене најпре могле да се одиграју и које су подстакле двор да унесе измене у постојеће Тактиконе него их померати навише, како је практично случај са досадашњим покушајима датирања ТУ.

Још је Ј. Ферлуга, бавећи се сасвим другачијом проблематиком, изнео извесна запажања која указују на то да у ТУ нема одређених управних јединица за које се поуздано зна да су постојале у првој половини IX ако не и другој половини VIII века или чак раније. Такав је случај са катепаном Мардаита или катепаном Пафлагоније. У ТУ Пафлагонија је тема и катепан није поменут, али га зато има у Филотејевом Клиторологиону,<sup>118</sup> као што у истом

<sup>113</sup> *De them.* 9.4 – 8, где су наведене провинције Дакија, Дарданија и Панонија са бројем градова који се налази у Хијерокловом Синекдиму иако ни ти градови као ни провинције не постоје већ три столећа. Упор. *Hieroclis Synecdemus*, ed. G. Parthey, Amsterdam 1967, 16 – 1.

<sup>114</sup> *DAI I*, 50.85 – 87.

<sup>115</sup> Oikonomidès, *Listes*, 75 – 76, 351 – 352.

<sup>116</sup> W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997, 483 – 484.

<sup>117</sup> *Lupi Protospatarii Annales*, MGH SS V, ed. G. Pertz, Hannoverae 1829, 54, “et Trabomen capta est a Saracenis”; *La Cronaca Siculo-Saracena di Cambridge con doppio testo greco*, ed. G. Cozza-Luzi, Palermo 1890, 38; *Ibn al-Atir*, ed. M. Amari, Biblioteca arabo-sicula, Versione italiana I – II, Turin – Roma 1880, I, 424 и даље; упор. V. von Falkenhausen, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert*, Wiesbaden 1967, 26.

<sup>118</sup> Oikonomidès, *Listes*, 231.24 – 25; *De ceremoniis aulae byzantinae*, ed. I. Reiske, vol. I – II, Bonn 1829 (= *De cerim.*) 788.10 – 11.

спису постоји и тема Пафлагонија.<sup>119</sup> Па ипак, у ТУ је овај катепан испуштен. Што је још важније, у ТУ нема катепана Мардаита, који је постојао још од времена Јустинијана II, а поменут је поуздано у време Лава VI у контексту нерешених надлежности између стратега Кивиреота и катепана Мардаита.<sup>120</sup> Слична је ситуација и са клисуром Селеукијом, која је такође испуштена у ТУ,<sup>121</sup> а настала је у првој половини IX века,<sup>122</sup> о чему податке пружају арабљански писци Ибн Хордадбех и Ибн Ал Факих.<sup>123</sup> У време Лава VI, како проистиче из платног списка у *De cerim.*, састављачу је било познато да је Селеукија раније била клисура, а у његово време је тема.<sup>124</sup> Стога би требало примити Икономидсову примедбу да је уместо Созопоља у ТУ требало да стоји Селеукија.<sup>125</sup> Још један проблем представљају и клисуре Киликија, Исаврија, Кападокија<sup>126</sup> и Галатија, посведочене крајем 811. године,<sup>127</sup> а које се у доцнијим изворима више никада не појављују. Можда су клисурарси ових клисура у ТУ садржани просто под заједничким насловом οἱ κλεισουργαί,<sup>128</sup> а именично су наведена само двојица клисурарха, Харсијанона и Созопоља (тј. Селеукије)? Друго решење, које проистиче из издања ТУ Успенскога, лежи у чињеници да су клисурарси Харсијанона и Созопоља (Селеукије) поменути у множини,<sup>129</sup> што можда подразумева да су под њима и они клисурарси који су поменути под 811. годином или још раније, 697/698. године, код Теофана.<sup>130</sup>

<sup>119</sup> Oikonomidès, *Listes*, 105.6.

<sup>120</sup> *DAI I*, 50.182 – 187; упор. коментар: Ферлуга, *Ниже јединице*, 74 – 75; супротно, Oikonomidès, *Listes*, 231, нап. 289.

<sup>121</sup> У ТУ, Oikonomidès, *Listes*, 55.6, забележена је клисура Созопољ, која нигде другде није посведочена, па Икономидис у пратећој напмени (Oikonomidès, *Listes*, 54, нап. 35) помишља да је на том месту, можда, ипак, писало Селеукија.

<sup>122</sup> Brooks, *Lists*, 75; Oikonomidès, *Listes*, 350.

<sup>123</sup> Упор. *De them.* 147 (коментар).

<sup>124</sup> *De cerim.* 697.6 – 7; Ферлуга, *Ниже јединице*, 80.

<sup>125</sup> Види нап. 121.

<sup>126</sup> Изгледа да је Кападокија рано постала клисура. Један податак код Теофана (*Theoph. I*, 350) из 666/667. године могао би да се односи на Кападокију као клисуру. Године 694/695. Теофан (*Theoph. I*, 368) помиње Григорија Кападоочанина, који је био клисурофилак. Три године касније, 697/698, Теофан (*Theoph. I*, 371) помиње Кападокију и околне клисуре. Помен Кападокије и Галатије од истог писца (*Theoph. I*, 473) 797/798. године такође би могао да се разуме да су у питању клисуре.

<sup>127</sup> *Historia*, 336.20 – 21.

<sup>128</sup> Oikonomidès, *Listes*, 55.4; Успенски, *Табель*, 123. Упор. *Theoph. I*, 371, 473, о клисурама око Кападокије и Галатије.

<sup>129</sup> Успенски, *Табель*, 123.

<sup>130</sup> *Theoph. I*, 371.

Наведене примедбе знатно отежавају датирање ТУ, јер отварају читав низ питања, на која, углавном, није лако наћи одговор. Можда кључ за датирање ТУ заиста лежи у самом наслову списка, али он свакако, имају ли се у виду претходно поменуте примедбе, не може да буде схваћен онако како је до сада прихватан у науци.

Суштина наслова ТУ, † Τακτικὸν ἐν ἐπιτόμῳ γενόμενον ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ φιλοχρίστου δεσπότη καὶ Θεοδώρου τῆς ὀρθοδοξοτάτης καὶ ἁγίας αὐτοῦ μητρός, указује на то да је спис састављен за време Михаила и његове мајке Теодоре – дакле 842 – 856, евентуално 845 – 856. године, како је предложио Г. Острогорски. Тако каже преписивач из XII/XIII века. Једна појединост одаје недвосмислено да је он унео извесну измену у наслов, дајући царевој мајци епитет *свѣта*. Заиста, Теодора јесте проглашена за светицу и ово је несумњиво тачан податак.<sup>131</sup> Истовремено, светица је постала после своје смрти,<sup>132</sup> па тако отпада могућност да је првобитан наслов списка гласио онако како је до нас дошао. Могућа су два решења. Прво, могуће је да је преписивач користио предложак који је већ био препис оригинала из каснијег времена, односно времена када је Теодора била светица. Друго, могуће је да је преписивач преписао оригинал приписујући Теодори да је светица пошто му је било познато да је царица Теодора постала светица после њене смрти. У том случају датирање није битно промењено, јер, како било, преписивач је само интерполирао епитет *свѣта* не мењајући суштину наслова, а она је да је спис састављен у време Михаила и Теодоре – дакле, најкасније до 856. године.

У Синасару цариградске цркве, који је настао за време македонске династије, уз Теодорино име се три пута јавља епитет *најправовернија*.<sup>133</sup> Лав Граматичар (Симеон Логотет) такође напомиње правоверност Теодорину –

<sup>131</sup> Цариградска црква слави је 11. фебруара; упор. *Synaxarium ecclesiae constantinopolitanae*, ed. H. Delehaye, Bruxelles 1902 (= *Synaxarium*), 458.27, “μνήμη Θεοδώρου τῆς βασιλίσσης...”

<sup>132</sup> Добро је познато да је византијски цар од тренутка крунисања сматран за светог, како проистиче из књиге *О церемонијама* (*De cerim.* 193.4), али је употреба самог термина зависила од прилика и врсте/намене самог списка; упор. I. Goshew, *Zur Frage der Kronungszeremonien und die zeremonielle Gewandung der byzantinischen und der bulgarischen Herrscher im Mittelalter*, Byzantino-Bulgarica 2 (1966) 145 – 168. У случају Теодоре не располажемо текстом који би се бавио свечаним приликама где би, можда, она могла да буде названа светом. Уосталом, извор (наслов ТУ) само Теодору назива *свѣтом*, али не и цара Михаила. Да је писац желео да употреби свечану формулу, и цара Михаила би назвао *свѣтим*. О проблему термина *свѣти* коришћеном уз име византијског цара видети, G. Dagron, *Empereur et prêtre*, Paris 1996, 159 – 168, посебно стр. 166.

<sup>133</sup> *Synaxarium*, 444.27 – 28; 521.3 – 4 (εὐσεβεστάτης); *Synaxarium*, 936.35 – 36 (заједно са њеним сином царем Михаилом, εὐσεβεστάτων).

πιστὴ καὶ ὁρθόδοξος – што је и природно пошто је у питању познији писац.<sup>134</sup> Већ састављач Теодориног *Житија*, писаног после 867. године и сачуваног у најранијем препису из 1111. године,<sup>135</sup> бележи у наслову Βίως...τῆς μακαρίας καὶ ἁγίας Θεοδώρας...<sup>136</sup> Њен савременик Георгије Монах не ставља уз њено име епитет *света*.<sup>137</sup> То не чини ниједан световни или духовни извор друге половине IX или током читавог X века.<sup>138</sup>

Термин Μιχαὴλ τοῦ φιλοχρίστου δεσπότηу требало би да се односи на владајућег цара, јер *деспот* уз име цара у изворима најчешће иде уз тада владајућег цара. Међутим, ово опажање тешко да може бити узето као аргумент, јер код Константина Порфирогенита, на пример, *деспоти* су Василије I, Лав VI Мудри, Роман I Лакапин и сам Порфирогенит.<sup>139</sup> Далеко чешће Порфирогенит користи израз *василевс* – али и он се односи на живе и мртве царе, баш као и у случају *деспота*. У наслову Филотејевог Клиторологиона, где стоји тачна година, индикт и месец састављања, стоји “ἐπὶ Λέοντος τοῦ φιλοχρίστου καὶ σοφωτάτου ἡμῶν βασιλέως.” У ТБ, на пример, за покојног цара Лава VI стоји, “φιλοχρίστου δεσπότηу”.<sup>140</sup> За покојног цара Василија I у *De cerim.* приликом описа гроба његове мајке стоји “μήτηρ βασιλείου τοῦ φιλοχρίστου δεσπότηу”.<sup>141</sup> Када се цареви Константин VII Порфирогенит и његов син Роман II обраћају страним владарима (нпр., Руса, Печенега, Мађара) формула гласи “μεγάλοι βασιλεῖς Ῥωμαίων”,<sup>142</sup> али када се они (или њихови претходници) обраћају владарима балканских кнежевина, писмо је упућено од “φιλοχρίστων δεσποτῶν”.<sup>143</sup> Тако, дакле, не може се рећи да *φιλοχρίστου δεσпότηу* неизоставно означава владајућег (одн. живог) цара у тренутку састављања неког списка.<sup>144</sup> У том случају нема озбиљније сметње за претпоставку да је писар ставио наслов када су и Михаило и Теодора већ били покојни.

<sup>134</sup> Leonis Grammatici Chronographia, ed. I. Bekkeri, Bonnae 1842 (= *Leo. Gramm.*) 228.12 – 13. О делу Симеона Логотета и његовим варијацијама под именима различитих аутора, видети, *Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. Kazhdan, I – III, Oxford 1991 (= *ODB*) III, 1982 – 1983; такође, Θ. Успенског, *Очерки по исторји византјской образованности*, С.-Петербургъ 1891, 15 – 18.

<sup>135</sup> British Museum, Add. 28270; упор. А. Маркопулос, *Βίος της αυτοκρατειρας Θεοδώρας*, Συμμεικτα 5 (1983) 255.

<sup>136</sup> *Ibid.* 257.2 – 3.

<sup>137</sup> τῇ μητρὶ αὐτοῦ Θεοδώρα; τῇ μητρὶ Θεοδώρα; упор. *Georgii monachi Chronicon*, ed. C. de Boor, I – II, Lipsiae 1904, II, 801.6; 801.15.

<sup>138</sup> *Genes.* 77.2; 78.11; 79.20; 85.20 – 21, итд. *Theoph. Cont.* 148.9; 149.16; 160.16; 162.16.

<sup>139</sup> *DAI I*, 26.68, 72; 50.86 – 87, 92, 101, 131, 50.133, 51.7 – 8, 51.137, et passim.

<sup>140</sup> Oikonomidès, *Listes*, 249.14 – 15.

<sup>141</sup> *De cerim.* 648.11 – 12.

<sup>142</sup> *De cerim.* 691.1 – 7.

<sup>143</sup> *De cerim.* 691.12.

<sup>144</sup> О терминима βασιλεύς, δεσπότης, видети, G. Röscher, *Ονομαβασίλειας*, Wien 1978, 37–40.

Посебно питање остаје да ли је преписивач из неког разлога спис приписао Михаилу и Теодори, као што је помишљао Сп. Киријакидис. Г. Острогорски је поставио питање због чега би неко тако нешто урадио.<sup>145</sup> Наравно, ни ми не знамо одговор на питање због чега би се неко одлучио да је дан спис припише времену Теодоре и Михаила, али мислимо да то и није суштинско питање јер је разлога могло да буде заиста много. На пример, зато што је у њихово време поново успостављен култ икона па је писар желео да им припише још нешто по његовом мишљењу, значајно и вредно пажње или, можда зато што је оригинални рукопис био саставни део неког другог рукописа који је заиста био из времена Теодоре и Михаила, или пак нешто треће. Дакле, таквих разлога је могло да буде заиста много и не би се усуђивали да без икакве оградe изнесемо било који од тих разлога као чињеницу. Довољно ће бити ако скренемо пажњу на то да је Теодора названа *светом*, што она није могла бити за свога живота.<sup>146</sup> То је сасвим довољан аргумент, који указује на то да је писар својевољно уносио измене или да је преписивао с предлошка који је већ био интерполиран. На тај начин могу да се објасне и испуштања појединих катепана или клисура, о чему је у пређашњем тексту већ било речи. Уосталом, сам Икономидис је о рукопису ТУ изнео мишљење да је *de qualité très médiocre, elle comporte des lacunes, des interpolations, des fautes de transcription, sans doute plus nombreuses que celles que j'ai relevées dans l'annotation*.<sup>147</sup> Требало би се подсетити да је Успенски објавио са тог истог рукописа № 39 и неколико листова Филотејевог Клиторологиона, које је преписивач отпочео τόμος β'... – односно без наслова. Поређења која је Успенски извршио између Филот. Клит. сачуваног у *De cerim.* и овог пронађеног у рукопису № 39 Јерусалимске патријаршије показују да је преписивач био изузетно немаран.<sup>148</sup> Наслови код средњовековних рукописа често недостају и није необична појава да доцнији преписивач сам одреди пригодан наслов.

Међутим, чини се да је истраживачима промакао један битан податак који следи из самог наслова списка. Наиме, прелазило се преко чињенице да је у наслову поменут цар Михаило не као Михаило млађи или син Теофилов, јер су Византинци тако разликовали цареve истог имена, већ, напротив, само као цар Михаило – што значи да је то један једини састављачу ТУ познати

<sup>145</sup> Острогорски, *Тактикон*, 40 – 41.

<sup>146</sup> Теофанов Настављач средином X века царицу Теодору помиње више пута али је никада не назива *светом*, нпр. μητρί αὐτοῦ Θεοδώρα, πρὸς τὴν Θεοδώραν, τῆς βασιλίδος Θεοδώρας, ἡ Θεοδώρα, Θεοδώρα; упор. *Theoph. Cont.* 148.9; 149.16; 151.20; 160.16; 174.2. Слично поступа и Лав Граматичар када помиње царице Теодору, Теофано или Зоју Зауцес (жене Лава VI) или жену Михаила I Прокопију; упор. *Leonis Grammatici Chronographia*, ed. I. Bekkeri, Bonnae 1842, 213.18, 229.13, 234.19 – 20; 270.14; 270.19, 270.22; 335.3, 337.1, 337.4.

<sup>147</sup> Oikonomidēs, *Listes*, 41.

<sup>148</sup> Успенски, *Табель*, 102 – 108.

цар под именом Михаило. Последишно, то значи да је у питању био цар Михаило I Рангабе (811 – 813). Ово тим пре што су и Михаило I и Михаило III били правоверни цареви – поклоници култа икона, па је тако доцнији преписивач могао да помисли да је реч о далеко познатијем цару Михаилу III, “правоверном цару”, него Михаилу I, чија краткотрајна владавина није оставила битнијег трага у византијској прошлости. Имали се у виду да је ТУ у сачуваном препису из XII или XIII века, ово се чини сасвим могућим. Код Лава Граматичара испред поглавља о сваком цару стављен је кратак наслов и уз име цара готово редовно наилазимо и на епитет који га разликује од царева истог имена. Тако, писац за Лава I каже τοῦ μεγάλου, за Лава II, ὁ μικρός, а за Лава III ре-ђа, ὁ Ἰσαυρος, ὁ Σύρος, ὁ καὶ Κόνων, ὁ εἰκονομάχος, за Лава IV, τῆς Χαζάρας Лава V, ὁ Ἀρμένιος, док име Лава VI оставља без епитета, али је из претходног текста јасно да је у питању син цара Василија.<sup>149</sup> Слична је ситуација и са царевима под именом Михаило. Тако је Михаило I ὁ κουροπαλάτας,<sup>150</sup> Михаило II ὁ Ἀσπορραῖος,<sup>151</sup> а Михаило III без епитета, уз претходну вест да је син цара Теофила.<sup>152</sup> Константин Порфирогенит уз име цара Михаила III бележи τοῦ υἱοῦ Θεοφίλου.<sup>153</sup>

Досадашња истраживања ТУ сводила су се, посебно у домаћој историографији, на коришћење података о архонту Далмације, како би се тиме доказало формирање теме у доцније време Василија I (867 – 886). Узимало се да је архонтија Далмација постојала сасвим сигурно 842/3 – 856. године, а да је тема настала око 870. године. Међутим, померили се настанак ТУ у раније хронолошке границе, ствари се битно мењају и доводе у питању не само дужину трајања архонтије Далмације већ померају и време настанка истоимене теме.

Најранији помен архонтије Далмације забележен је на једном печату *спатара и архонта Далмације*, који је датиран у крај VIII или почетак IX века.<sup>154</sup> С почетка IX века је и печат Георгија, *царског спатара и архонта Делматије*.<sup>155</sup> Постоји још један печат царског спатара и архонта Делматије из средине IX века,<sup>156</sup> као и један (истог натписа) датиран грубо у IX век.<sup>157</sup> Сва

<sup>149</sup> *Leo. Gramm.* 113.2; 116.1; 173.17; 190.6; 207.6; 262.13.

<sup>150</sup> *Leo. Gramm.* 206.3.

<sup>151</sup> *Leo. Gramm.* 211.7.

<sup>152</sup> *Leo. Gramm.* 228.9; 227.12 – 13.

<sup>153</sup> *DAI I*, 50.9 – 10.

<sup>154</sup> W. Seibt, *Jadran Ferluga, L'Amministrazione bizantina in Dalmazia, Venezia* 1978, *JÖB* 30 (1981) 338. Исти печат објавили су Zacos-Veglery, *Seals*, № 2637; Nesbitt-Oikonomides, *Seals I*, № 14.2.

<sup>155</sup> Nesbitt-Oikonomides, *Seals I*, № 14.1.

<sup>156</sup> G.R. Davidson, *The Minor Objects*, Corinth XII, New Jersey 1952, № 2697.

<sup>157</sup> Nesbitt-Oikonomides, *Seals I*, 14.3. Занимљиво је да у *DAI* Порфирогенит средином X века Далмацију помиње тачно 23 пута и сваки пут користи израз ἡ Δελματία; упор. *DAI I*, 29.1,3,5,5 et passim; 30.1,6,8, et passim; 31.3,56; 32.24; 36.5.

четири печата показују трајање архонтије или звања архонта Далмације током више од једног столећа.

Поред четири сачувана печата архоната Далмације, сачуван је један печат Евтимија, царског спатарокандидата и дукса Делматије, датиран у IX/X век.<sup>158</sup> У Византији није била необична појава да се поред стратега једне теме јавља и дукс. Таквих примера има више и на њих је одавно скренуо пажњу Ј. Ферлуга расправљајући о нижим управним јединицама Царства.<sup>159</sup> Дукс је имао посебна задужења, а непосредно је био потчињен стратегу теме у којој је обављао дужност. Тако би појава овог печата могла да буде доказ да је Далмација у другој половини IX века била тема. Истовремено то би могао да буде још један доказ да је ТУ настао пре друге половине IX века. Постоји још један печат Еустастија, царског протоспатара и стратега Делматије, такође из IX/X века.<sup>160</sup>

Напоследку, печати око којих је у науци вођено највише полемике, а који помињу стратега Далмације, објављени су крајем претпрошлог века, али су различито датирани. Тако је Шламберже објавио печат спатара и стратега Далмације, Вријенија (на другом печату протоспатара), који је датирао у средину IX века. Први печат Шламберже је објавио док је други (протоспатара) само поменуо на основу дојаве да је виђен на базару у Истанбулу.<sup>161</sup> Доцније је Ј. Ферлуга објављени печат спатара и стратега Вријенија датирао у другу половину IX века, после 870. године, да би у новије време Н. Икономидис поново изнео мишљење да је Шламбержеово датирање ипак било исправније.<sup>162</sup>

Требало би водити рачуна да су стратеги тема у ТУ углавном сви патрикији, док је на печату стратега Далмације забележен спатар, односно протоспатар. Појава ове ниже титуле уз функцију стратега ретка је током раног развоја тематског уређења и њену појаву требало би увек опредељивати у каснија него у ранија хронолошка раздобља.<sup>163</sup> У ТУ су сви стратеги истовремено и патрикији, док сви патрикији нису и стратеги.<sup>164</sup>

<sup>158</sup> Nesbitt-Oikonomides, *Seals I*, 14.4. F. Winkelmann, *Byzantinische rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert*, Berlin 1985, 117, датира овај печат у другу половину IX века.

<sup>159</sup> Ферлуга, *Ниже јединице*, 85 – 88.

<sup>160</sup> Nesbitt-Oikonomides, *Seals I*, 14.5.

<sup>161</sup> G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris 1882 (= Schlumberger, *Sigillographie*) 206 – 207.

<sup>162</sup> Nesbitt-Oikonomides, *Seals I*, 46.

<sup>163</sup> Код Теофана, на пример, четрнаест пута су поменути стратеги који су и патрикији од 607/8. до 812/813. године. Само у још два наврата стратег има нижу титулу – Сергије, протоспатар и стратег Сицилије (717/718) и спатар и стратег Кивиреота Петра (770/771); *Theoph. I*, 398.7 – 8; 445.21 – 22.

<sup>164</sup> Ферлуга, *Управа*, 67.

Поред ова два печата стратега Далмације, познат је и један печат протомандатора Далмације.<sup>165</sup> Оно што је битно за звање протомандатора јесте да су они у провинцијама увек били подређени било стратезима, било турмарсима,<sup>166</sup> што посредно упућује на закључак да је овај протомандатор борао у провинцији која је у његово време била тема. Штавише, уколико је био под турмархом, то значи и да је Далмација половином IX века, када је овај печат датиран, била подељена на најмање две турме.

Франачки извори пружају нека додатна обавештења, која би требало упоредити са поменутим печатима и функцијама чиновника тамо забележеним. Најважнији извори западног порекла који пружају податке о Далмацији у првим годинама IX века јесу *Ајнхардови Анали* и *Венецијанска хроника Јована Ђакона*. Јован Ђакон саопштава да су дукс Венеције, Обелар и Беат, “*navalem exercitum ad Dalmaciarum provinciam depopulandam destinaverunt*”.<sup>167</sup> У питању је била акција Венеције као франачког савезника против византијских посета у Далмацији. Резултат ове експедиције јасан је на основу Ајнхардових бележака који пише да су 806. године на двор Карла Великог стигли Обелар и Беат, дукс Венеције, Павле, *dux Jadere*, Донат, епископ Задра и посланици Далматинаца. Посланици су цару донели дарове и били потврђени за владаре у Венецији, односно Далмацији.<sup>168</sup>

Посланство из Венеције и Задра запутило се у Франачку у једном посебном политичком тренутку, када је Византија привремено изгубила превласт над овим делом Јадрана и одлазак посланика у Диденхофен био је повезан са ширењем франачког утицаја. Они су наставили да владају као франачки поданици. Ј. Ферлуга сматра да Павлова титула дукса показује да је реч о франачком, а не византијском чиновнику, док је сама посета у вези са преуређењем франачке Далмације.<sup>169</sup> Већ следеће године стигао је у Венецију византијски војсковођа Никита са задатком да поврати далматинске градове.<sup>170</sup> Пошто је склопио мир са Пипином, краљем Италије, 807. године запутио се у Цариград водећи са собом Беата као таоца, док је Обелара оставио да управља Венецијом доделивши му звање спатара.<sup>171</sup> Убрзо затим и Беат се вратио из Цариграда овећан саном ипата.<sup>172</sup> Тако је Венеција поново дошла под ви-

<sup>165</sup> Schlumberger, *Sigillographie*, 206 (такође из прве половине IX века).

<sup>166</sup> Упор. *De cerim.* 663.8-9, 663.16 – 17; Oikonomidès, *Listes*, 111.4 – 5.

<sup>167</sup> *La Cronaca Veneziana del Diacono Giovanni*, Fonti per la Storia d'Italia, Scrittori, secoli X-XI, ed. G. Monticolo, Roma 1890 (= *Diac.*) 102.1 – 4.

<sup>168</sup> *Einhardi Annales*, MGH SS I, ed. G. H. Pertz, Hannoverae 1829 (= *Ein.*) 193.11 – 14.

<sup>169</sup> Ферлуга, *Управа*, 48 – 49.

<sup>170</sup> *Ein.* 193.37 – 40.

<sup>171</sup> *Diac.* 103.12 – 16.

<sup>172</sup> *Diac.* 103.21 – 104.2.

зантијску власт. Пипинов војни одговор 810. године није уродио плодом јер Јован Ђакон изричито каже како је италијански краљ био поражен.<sup>173</sup> Иако су Франци према Венецији претрпели неуспех, Далмацију су између 807-810. године поново ставили под своју управу,<sup>174</sup> па је Павле, префект (тј. стратег) Кефалоније био упућен у Далмацију са задатком да поново успостави византијску власт. Две године доцније у Ахену је склопљен мир између Франачке и Византије. Овим миром, Францима је остало залеђе (Хрватска) док су Византинцима припали далматински градови.<sup>175</sup>

Излагање о догађајима 806 – 812. године на простору Далмације, води према питању како је била уређена Далмација. Реаговање Царства на ширење Франака 806. године, пресудан је доказ да је у Далмацији византијска власт постојала и да је била врло озбиљно угрожена преласком дуге Задра под сизеренство франачког цара. Тренутни одговор Византије одашиљањем Никитине флоте јасан је знак да је Далмација пре 806. године била саставни део Византије. Павлова титула дуге, који је седео у Задру, средишту провинције Далмације, јесте можда Ајнхардов превод одговарајуће византијске титуле па се онда поставља питање како је гласила изворна византијска титула дуге Задра? Наша претпоставка је да се овде ради заправо о архонту Задра, односно Далмације, одакле би следило да је архонтија Далмација постојала и пре 806. године. Привремени франачки успеси 810. године и поновни долазак префекта (стратега) Кефалоније само су кратке епизоде које сведоче о прекиду византијске власти у једном кратком раздобљу. Већ 812. године миром у Ахену одређене су границе између византијскихседа у Далмацији и Франака. Тада је и архонтија Далмација задобила чвршће границе. Пет година касније, 816/817. године, упутио је цар Лав V извесног Нићифора са задатком да уреди границе између далматинских Романа и Словена.<sup>176</sup> Занимање Царства за уређење границе на овом подручју указује не само на то да је тамо постојала византијска власт већ и да је територија била јасно дефинисана као провинција.

Током борби Људевита Посавског 819 – 822. године са Францима и њиховим вазалима, далматинским Хрватима, латински извори помињу Јована, *префекта провинције* који је столовао у Задру и који је примио Фортуната, епископа који је помагао Људевита у борби против Франака.<sup>177</sup> Јован, пре-

<sup>173</sup> *Diac.* 104.5 – 15.

<sup>174</sup> Према, *Einh.* 197.16 – 18, изгледа да је Пипин 810. године опустошио далматинску обалу и поново наметнуо франачку власт далматинским градовима.

<sup>175</sup> *Einh.* 199.26 – 39; *Einhardi Vita Karoli imperatoris*, MGH SS II, ed. G. H. Pertz, Hannoverae 1829, 451.8 – 10, бележи да је Далмација била у границама Карлове државе, “*exceptis maritimis civitatibus, quas ob amicitiam et iunctam cum eo foedus Constantinopolitanum imperatorem habere permisit.*”

<sup>176</sup> *Thegani Vita Hludowici imperatoris*, MGH SS II, ed. G. H. Pertz, Hannoverae 1829, 621.13 – 16.

<sup>177</sup> *Einh.* 208.10 – 11, “*Iohanni praefecto provinciae*”.

фект провинције, носи битно различиту титулу у односу на Павла, дукса Задра, поменутог 15 година раније код истог франачког писца, Ајнхарда. Он не само да носи другачију титулу већ је и његова ингеренција проширена са Задра на читаву провинцију. Провинција на коју се мисли може да буде само једна – Далмација, па би у том случају између 806. и 821. године дошло до управне промене у Далмацији, када је она из архонтије прерасла у тему. Истоветну титулу Ајнхард бележи и код Павла, префекта Кефалоније, који је 810. године интервенисао дуж далматинске обале против Франака, а добро је познато да је Кефалонија била тема још од последњих деценија VIII века. Необично би било да исти извор истоветну титулу бележи за две различите функције. У оба случају у питању су стратеги, Кефалоније и Далмације.

Изузетно важно сведочанство о постојању стратега Далмације пружа Саксонац Готшалк, који је између 846. и 848. године боравио на двору хрватског кнеза Трпимира. Према сведочанству франачког проповедника, Трпимир је заратио против Грка и њиховог патрикија кога је и поразио.<sup>178</sup> Ј. Ферлуга је сматрао да поменути патрикије можда и јесте био стратег, али не Далмације, већ Кефалоније, који је кренуо у напад на хрватског кнеза.<sup>179</sup> Ово је супротно самом извору, који каже да је Трпимир био тај који је ударио на Византинце, а не обрнуто. Иако сви стратеги у ТУ јесу патрикији, сви патрикији не морају да буду стратеги, како је приметио Ј. Ферлуга.<sup>180</sup> Међутим, под овим византијским патрикијом, у Далмацији, постојале су и војне снаге, што значи да је он у рангу војних заповедника. Његова висока титула патрикија ставља га последично у највиши војни ранг – стратега.

Помен грчког патрикија код Готшалка несумњив је доказ да је Далмација 846 – 848. године била тема под управом стратега. Овај закључак, у светлости раније изнетих аргумената, иде у прилог ранијем датирању ТУ и дозвољава као најкаснији датум настанка ТУ 846. годину.

Најзад, Константин Порфирогенит у *DAI* примећује да су читава Далмација и народи око ње...*били под влашћу Византије*<sup>181</sup> до времена Михаила Муцавца, када су ствари посебно кренуле лоше. Истовремено су од византијске власти отпали далматински градови, али и околна словенска племена. Такве прилике су, према Порфирогениту, потрајале све до владавине његовог деде Василија I, који је поново успоставио византијску власт над сло-

<sup>178</sup> L. Katić, *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira*, *Bogoslovska smotra* 4 (1932) 10, „...contra gentem Grecorum et patricium eorum.”

<sup>179</sup> Ферлуга, *Управа*, 67; слично, V. Koščak, *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora* 925 – 928, *Historijski zbornik* 33 – 34 (1981) 306 – 307.

<sup>180</sup> Ферлуга, *Управа*, 67.

<sup>181</sup> *DAI I*, 29.56 – 58. Текст наведен курзивом недостаје, али је у свим издањима *DAI* углавном прихваћено да је цар желео да каже како је Далмација била под влашћу Ромеја све до времена цара Михаила Муцавца (820 – 829).

венским племенима, изнова им упутивши свештенике да их покрсте. Далматинске градове, пак, Василије је под византијску власт повратио после успеле интервенције царске флоте под Дубровником, који су опседали Арабљани 867. године.<sup>182</sup> У следећем поглављу, које је заправо прерађена и побољшана верзија претходног, Порфирогенит прецизира да су становници Далмације плаћали порез стратегу, а да је Василије наредио да оно што су раније давали стратегу сада дају Словенима.<sup>183</sup>

Иако из Порфирогениновог писања излази да је стратег постојао у Далмацији и пре Василија I, не треба губити из вида да он често користи њему савремену терминологију и стање на терену када говори о стварима из даље прошлости. Дакле, особеност Порфирогениновог писања јесте анахрона употреба термина и ту истраживач мора да задржи извесну опрезност. Међутим, суштински податак је да је и пре Василија I постојао високи византијски чиновник коме су становници далматинских градова плаћали порез. Он је могао да буде архонт али и стратег. Најпре је био стратег јер је прикупљао приход са разуђеног простора од Сплита, преко Задра и Трогира до севернодалматинских острва, што би једном архонту ослоњеном на градску милицију Задра био, ако не немогућ, онда, сасвим сигурно – тежак задатак. Такође, Порфирогенит не помиње да је Василије извршио неке управне промене у Далмацији, па би било сасвим природно помислити да је реч о истој титули или звању које је постојало и пре Василијеве владавине. У том случају стратег теме Далмације постојао је и пре владавине Василија I. Ово тим пре што је укупна сума коју су градови плаћали износила 710 номизми – а то је била, занемаре ли се 72 номизме које су Дубровчани плаћали Захумљанима и Травуњанима, плата стратега – 10 фунти злата = 720 номизми.<sup>184</sup> То је заправо сигуран показатељ да је стратег Далмације постојао пре Василија I и да је примао плату од 10 фунти злата на основу прихода из далматинских градова, пошто стратеги западних тема плату нису примали из централне царске благајне.<sup>185</sup>

Један посебан податак сачуван у *DAI* указује такође на старину теме Далмације, јер Порфирогенит каже како је провинција Далмација “*најславнија од свих западних провинција*”.<sup>186</sup> Како је уочио Р. Новаковић<sup>187</sup> и то даље

<sup>182</sup> *DAI I*, 29.110 – 111, где се помињу далматински градови под византијском влашћу приликом опсаде Барија 870. године.

<sup>183</sup> *DAI I*, 30.124 – 132.

<sup>184</sup> *DAI I*, 30.130, напомиње да поред суме које градови плаћају Словенима нешто мало (βραχὺ) дају стратегу. То би могло да буде преосталих 10 номизми чиме би укупна сума износила 720 номизми.

<sup>185</sup> Ферлуга, *Управа*, 74 – 75; *De cerim.* 697.10 – 12. Од стратега источних теми десет фунти злата примали су стратеги, Кивиреота, Самоса и Егејских острва; упор. *De cerim.* 697.8 – 10.

<sup>186</sup> *DAI I*, 30.12.

образложио Б. Ферјанчић,<sup>188</sup> овакву констатацију могао је да изрекне искључиво неко ко је ствари посматрао из Цариграда, одакле проистиче да је у Цариграду извршена коначна редакција прикупљеног материјала за ово поглавље *DAI*. Није нужно тражити у овом исказу да је Далмација била “*најславнија од свих западних тема*”, сигуран доказ да је тема Далмација постојала дуго пре настанка *DAI*, јер Порфирогенит анахроно употребљава њему савремене термине, али вреди истаћи тај утисак који је постојао у Цариграду и који је ипак морао да има упориште у неком реалном стању из минулог доба. Уистину, даљи ток излагања указује на то да писац мисли на време пре пада Салоне и доласка Словена<sup>189</sup> као доба када је Далмација била “*најславнија*” тема. Ипак, један познији латински извор из 1308. године, наводи за Далмацију да је била најславнија провинција под “*добрим*” цариградским царевима.<sup>190</sup>

Отпадање византијских градова Далмације од средишње власти у време Михаила Муцавца најпре би могло да се односи на Неретљане и њихово ширење по јадранским острвима – Хвару, Корчули, Мљету и Брачу. Управо почетком IX века Неретљани су заузели ова острва и као њихови господари помињу се и у западним изворима.<sup>191</sup> Тако, Јован Ђакон пише да је у Венецију стигао посланик са неретљанских острва, који је том приликом склопио мир са дуждем и од њега био покрштен.<sup>192</sup> Новија истраживања показала су да су Неретљани крајем VIII века отпочели освајање поменутих острва<sup>193</sup> што је последично довело и до слабљења византијских позиција у Далмацији и својеврсног пресецања области под византијском управом на северни и јужни сегмент. Тако су Дубровник и јужна Далмација двадесетих година IX века остали практично одсечени од остатка византијске Далмације са седиштем у Задру. Закључак Константина Порфирогенита да је до пропасти византијске власти на простору Далмације дошло у време Михаила Муцавца могла би да се односи управо на ове догађаје, када су Неретљани потпуно са-

<sup>187</sup> Р. Новаковић, *Нека запажања о 29. и 30. глави De administrando imperio*, Историјски часопис 19 (1972) 12 и даље.

<sup>188</sup> Б. Ферјанчић, *Далмација у спису De administrando imperio – врела и путеви сазнања*, ЗРВИ 29/30 (1991) 17 – 18.

<sup>189</sup> *DAI* I, 30.13 – 60.

<sup>190</sup> *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, ed. O. Górká, Cracoviae 1916, 20.12-14, “*que quidam prouincia cum adiunctis regnis tempore bonorum imperatorum de Constantinopoli, erat prima prouincia grece*”.

<sup>191</sup> О времену продора Неретљана на острва Јадрана – Брач, Хвар, Корчулу и Мљет, видети, Љ. Максимовић, *О времену доласка Неретљана на далматинска острва*, Зборник Филозофског факултета 8/1 (1964) 145 – 152.

<sup>192</sup> *Diac.* 110.6 – 8.

<sup>193</sup> О борбама становника Брача са Неретљанима током VIII/IX века, сачуван је краћи текст из 1405. године; упор. *Braciae insulae descriptio*, Legende i kronike, ed. V. Gligo – H. Morović, Split 1977, 219.

мостално водили политику према Византији и Млецима, проширили своју власт на копну и мору, пресекли везе између јужне и северне Далмације и до-словце изоловали византијске градове. Тиме су градови били упућени на сопствене снаге и самим тим деловали самостално према Словенима. Отуда, можда, Порфирогенитова тврдња да су се градови осамосталили.<sup>194</sup>

Управне промене на појединим територијама увек су биле узроковане одређеним променама у непосредном окружењу дате области. Тако су на Истоку, према Арабљанима, Византинци организовали читав низ клисура и дуката са задатком лакше одбране пограничних области од арабљанских упада које су касније прерасле у теме. Сличан принцип постојао је и у другим областима Царства па Далмација у том смислу сигурно није била изузетак. Тема Пелопонез основана је у тренутку погоршаних односа са Францима и поклапа се са временом појачаног Франачког утицаја у Италији.<sup>195</sup> Следећи исту политику, основали су Византинци почетком IX века и тему Драч. Логичан исход организовања крајњих западних области Царства у теме било је формирање теме Далмације, што је најраније могло да се деси 810, а најкасније 821. године. Тачан датум би требало тражити између 817. када је византијско посланство вршило разграничења између византијскихседа и Словена у залеђу и 821. године, када Ајнхард помиње префекта провинције у Задру. Нешто доцније напади Неретљана уздрмали су византијске позиције у Далмацији, па би се Порфирогенитове речи о слабљењу византијске власти на том простору могле делом односити и на последице неретљанског ширења. Од Неретљана нису трпели само Византинци него и Венеција, чија моћна флота изгледа није могла увек и правовремено да интервенише.

Тема Далмација постојала је по свој прилици 817/821. године. У том случају ТУ, према наслову састављен за време Михаила и Теодоре, настао је знатно раније и стога би се ваљало вратити на Киријакидисово размишљање, који га је датирао 809 – 828. године. Из истог разлога тема Климата која се у ТУ јавља и која у досадашњим истраживањима чини кичму датирања ТУ после 833/834. године, није истоветна са темом Херсон и представља заправо њену претечу насталу после 809. године. У свим сачуваним *тактиконима* – ТУ, ТБ Филотејев и Ескоријални, стратег Далмације долази испред стратега Херсона.<sup>196</sup> Познато је да је редослед тема у Тактиконима пратио одређени образац по важности али и по хронологији настанка.<sup>197</sup> Када су од првобитних великих тема поједине области биле издвајане као нове теме, оне су до-

---

<sup>194</sup> *DAI I*, 29.60 – 63.

<sup>195</sup> Т. Живковић, *The Date of the Creation of the theme of Peloponnesus*, *Simmeikta* 13 (1999) 141–155.

<sup>196</sup> Занимљиво је да ниједна арабљанска листа византијских провинција, а сачувано их је пет, не садржи било тему Климата било Херсон; упор. Brooks, *Lists*, 67 – 77.

<sup>197</sup> *Ibid.* 145 – 146.

писиване испод теме – матице, па на тај начин може да се прати и географска груписаност тема. С друге стране, теме које никада нису претрпеле поделу остају записане заправо у хронолошкој димензији. У том случају испред је увек старија тема, док иза ње долази млађа. У ТУ је архонт Далмације наведен испред архонта Херсона, управо као што у доцнијим Тактиконима стратег Далмације увек долази испред стратега Херсона. То може да значи само једно – да је тема Далмација била старија од теме Херсон, а она је, у најбољем случају, под тим именом створена у време цара Теофила, можда већ 833/834. године, уколико се на тај начин схвати исказ Константина Порфирогенита,<sup>198</sup> а по свој прилици и неколико деценија доцније. Овај метод показује и да је архонтија Далмација настала већ у VIII веку, јер су добро познати печати архоната Херсона из VIII века.

Теодор Студита је 826. године упутио једно писмо стратегу Вријенију.<sup>199</sup> Из садржаја писма не може се наслутити где је поменути стратег био на дужности али постоје индиције да је био управо у Далмацији.<sup>200</sup> Тако је, на пример, стратег Вријеније са Шламбержеовог печата можда био управо овај стратег коме је писао Теодор Студита. Индикативно је да су Вријенији свој успех у царској администрацији догавали аморијској династији када затичемо припаднике ове фамилије као стратега Далмације или Пелопонеза,<sup>201</sup> док породица губи углед у време македонске династије. Стога, уколико се у овом склопу посматра печат Вријенија, стратега Далмације, може се закључити да печат сасвим сигурно потиче из времена аморијске (820 – 867) а не македонске династије. Податак о Теоктисту Вријенију, који је управо на самом почетку владавине Михаила III 842. године повео експедицију против Језерита и Милинга на Пелопонезу, могао би такође да буде веома битан, јер је он поменути као *протоспатар*, а не *стратег*. Наиме, уколико је ТУ настао 842/843. године, он би требало да буде *патрикије*, а не *протоспатар*, јер ТУ наводи *патрикија и стратега Пелопонеза*.<sup>202</sup>

<sup>198</sup> DAI I, 42.39 – 54. Међутим, како печати стратега Херсона датирају тек од седамдесетих година IX века, овде би такође требало задржати изврстан опрез. Материјални докази, новци и печати, указују на прве године владавине Василија I као раздобље када је тема Климата променила име у Херсон.

<sup>199</sup> Theodori Studitae Epistulae, ed. G. Fatouros, I – II, Berolini 1992, № 509.

<sup>200</sup> Nesbitt-Oikonomides, Seals I, 46.

<sup>201</sup> DAI I, 50.10 – 11 – Теоктист Вријеније, протоспатар и стратег Пелопонеза.

<sup>202</sup> Свакако, требало би имати на уму да тактикони представљају распоред чиновника према идеалном обрасцу, што не искључује могућност да он понекад и није могао да буде поштован. Тако је било могуће да место стратега, које предвиђа титулу патрикија, буде попуњено чиновником нижег ранга – протоспатаром или спатаром.

Предложено датирање ТУ у време Михаила I пружа одговор на још једно битно питање око којег се у науци доста расправљало. Наиме, примећено је да провинцијални архонти постоје само у ТУ, па се покушало доћи до одговора каква је била њихова улога у области где је већ постојао стратег. Н. Икономидис се кратко осврнуо на ове архонте, без жеље да улази у поближе објашњење њихове улоге замерајући истовремено решењима које је предложила Х. Арвелер – да су у питању заповедници ескадри у поморским областима Царства<sup>203</sup> – задовољивши се закључком да они највероватније представљају остатке муниципалне администрације и полунезависног положаја тих области из ранијих времена.<sup>204</sup> Овом приликом нећемо да расправљамо о предлозима решења које су давали претходни аутори, већ ћемо само указати на решење које се намеће као једино могуће оног тренутка када се ТУ датира у време Михаила I.

Чињеница је да у ТУ, поред стратега истоимених области, постоје и архонти Халдије, Крита и Драча.<sup>205</sup> Штавише, у случају Крита јавља се и посебан архонт изван осталих збирно поменутих архоната. Упадљиво је да под стратезима старијих тема нема архоната. Сведочанство о сложеној управи у поменуте три теме – стратег, архонт, архонти – заправо је показатељ о очувању претходног стања непосредно пре стварања теме. У том случају ово је поуздан знак да су Крит, Халдија и Драч недавно уздигнути у ранг теме и да је претходна администрација делимично очувана. Овај закључак извео је још Џ. Бјури, али пошто му се чинило да је исувише дуго задржана претходна административна подела власти, а како је ТУ датирао од 842. до 856. године, закључио је да писар није унео благовремено исправке у листу царских чиновника.<sup>206</sup> Тако су, грешком, архонти записани поред стратега. У овом раду претпоставили смо да је Халдија могла да постане тема непосредно после 811. године (можда и раније), Драч по свој прилици у исто време, па самим тим ово би се односило и на Крит. Непостојање печата стратега Крита пре X века заправо је потврда да је тема у претходном раздобљу пре пада под Арабљане постојала веома кратко време (810/811 – 826/27) – једва петнаест година.<sup>207</sup> Закључак који следи био би да помен архоната истоимених тема поуздано сведочи о њиховом недавном уздизању у ранг теме. Није писар забора-

<sup>203</sup> H. Ahrweiler, *Byzance et la Mer, La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe – XVe siècles*, Paris 1966, 72 – 73.

<sup>204</sup> Oikonomidès, *Listes*, 342 – 343, са нап. 316 – 317 и тамо наведеном литературом.

<sup>205</sup> Oikonomidès, *Listes*, 53.2; 53.5; 57.11; 57.15.

<sup>206</sup> Bury, *Administrative System*, 13.

<sup>207</sup> Потврда да је Крит био тема пре арабљанског освајања јесте печат Јована, царског спатара и турмарха Крита, поуздано датираних у прву половину IX века; упор. Zacos-Veglery, *Seals*, N° 2059 (упор. и коментар истих аутора уз N° 1782). Treadgold, *Notes*, 281, нап. 48, беспотребно комбинује да је овај турмарх можда био под архонтом Крита.

вио да их избаци са листе царских чиновника – већ су Византинци извесно време после успостављања теме чували претходну администрацију која је касније, временом, потпуно потиснута. И заиста, већ у Филотејевом Клиторологиону провинцијални архонти потпуно нестају.

Сви наведени елементи за датирање постанка теме Далмације указују на то да ТУ није могао да настане у време Михаила и Теодоре. Практично, једини доказ да је он настао у њихово време јесте сам наслов списка, а он је, како смо показали, од стране преписивача био измењен. Према извршеној анализи, ТУ је могао да настане после јуна 812. (Ахенски мир) и пре јула 813. године (крај владавине Михаила I). Промене које су се тада одиграле, не само као последице мира у Ахену и последице напада арабљанског притиска услед грађанског рата у Калифату, већ пре свега услед замашних административних захвата Нићифора I, створиле су потребу за састављањем новог Тактикона у којем су управне промене прибележене.<sup>208</sup> Ове промене су биле веома важне: 1. нестанак теме Стримон (809-811/12); 2. поновно успостављање архонтије Далмације (формално већ 810. године); 3. формирање теме Драч (најкасније 811/812); 4. формирање теме Халдије (око 811); 5. формирање теме Крит; 6. формирање теме Климата. Што је још важније, већина ових промена није се одиграла за време Михаила I, већ Нићифора I, па је отуда и јаснији израз *ὑερόμενον* у наслову ТУ, јер је нова цариградска влада направила пресек стања после ненадане погибије цара Нићифора I који, по свој прилици, своје намере у реорганизацији провинцијске управе, није довео до краја. Најзад, упадљиво је да теме Солун, Драч, Крит и Климата долазе на самом крају тематске листе, што открива њихово недавно формирање – тачније сам почетак IX века.

---

<sup>208</sup> Истоветан је случај са настанком Ескоријалног Тактикона који је састављен чак пре него што су војсковође Јована Цимискија довршиле покорвање унутрашњости Балкана; упор. С. Пириватрић, *Самуилова држава*, Београд 1998, 55, нап. 85. Занимљиво је Икономидисово опажање које се тиче израза *ὑερόμενον* садржаног у наслову ТУ, да то упућује на закључак да је спис настао *lors d'une occasion particulière*, дакле у једној врло посебној прилици; упор. Oikonomidès, *Listes*, 47, нап. 20.

*Tibor Živković*

## USPENSKI'S *TAKTIKON* AND THE *THEME* OF DALMATIA

### Summary

The long-standing view that Uspenski's *Taktikon* was written in 842/843 or 845/856 has been subjected to a detailed analysis in this paper. As the dating of Uspenski's *Taktikon* is critical for dating the *theme* of Dalmatia, these two issues have been addressed in the same paper. The key arguments pointing to an earlier date of Uspenski's *Taktikon* are the following: 1. the difference between the *theme* of Klimata and the *theme* of Herson; 2. Absence of the *theme* of Strymon in Uspenski's *Taktikon*; 3. the very title of Uspenski's *Taktikon* where Theodora is mentioned with an epithet of *saint*.

1. The postulate that the *theme* of Klimata and the *theme* of Herson is the same thing can no longer be upheld. Two seals of unknown officials who worked in Klimata, or in, "Five Klimatas" dated to the 9<sup>th</sup> century, indicate that before establishing the Theme of Herson there had existed the administrative unit of Klimata which later became the *theme* of Herson. The oldest preserved seals of the *strategos* of Herson date back to the 70s of the 9<sup>th</sup> century. The testimony of Porphyrogenitus in *DAI* on the establishment of the *theme* of Herson refers to the town only, while in *De them.* he says that previously Herson was not a *theme*, but was governed from the Bosphorus together with the *regions*. It should also be noted that the *theme* of Dalmatia is always before the *theme* of Herson in all preserved *taktikons*, which in certain sense determines the chronological order of their establishment - Dalmatia is older than Herson.

According to the report of Theophanes dated 808/809, there had been the *theme* of Strymon that disappeared under the onslaught of Krum's Bulgarians by 812 at the latest. The seal of Leo, imperial *spatharos* and *strategos* of Strymon, that has definitely been dated to the time before mid-9<sup>th</sup> century leads to the conclusion that Strymon should have been mentioned in Uspenski's *Taktikon*, had it been established during the time of Michael III and Theodora. Since a 30-year peace was agreed with the Bulgarians in 814, it is quite certain that the region of Strymon could be reestablished as *theme* in one of the following years.

In secular sources, Theodora has never been mentioned with the epithet of *saint*. Thus, in the Synaxar of the Church of Constantinople, she is only *orthodox*, but not *saint*. The first appearance of the epithet *saint* with her name was in the title of her hagiography pieced together immediately after her death. This leads us to conclude that the title of Uspenski's *Taktikon* was most likely added after her death. It is assumed that the transcriber from the 12<sup>th</sup>/13<sup>th</sup> century found in the title only the name of Michael, the orthodox tsar, whom he thought to be Michael III, since both Michael I and Michael III were orthodox tsars, and Michael III was far more famous than his predecessor of the same name. Thus, the transcriber changed Michael I into Michael III and added the name of his saint mother Theodora. Had the transcriber intended to make the title more

formal, since the Byzantine tsar had become saint by coronation, he would also have had to call Tsar Michael saint, and not only his mother.

Latin sources, above all Einhard and John Deacon, describing the situation in Dalmatia from 806 to 810, lead us to think that Dalmatia was *archontia*, since there was *dux* in Zadar (Jadera). Einhard mentions the prefect of the province in Zadar in 821, which speaks of a different administrative organisation. An analogy can be found in the prefect of Cephalonia who is known to have been a *strategos* as of late 8<sup>th</sup> century, and who is mentioned as a prefect in the same source. The chronology of events would be the following – in accordance with the Peace of Aachen, the *archontia* of Dalmatia was restored in 812, and in 817, after the demarcation with the Slavs, Byzantium promoted Dalmatia into a *theme*. According to the report of the Saxon Gottschalk, 846-848, it is clear that Dalmatia was a *theme*. The seal of the *strategos* of Dalmatia, Bryennios, that was dated to the 40s of the 9<sup>th</sup> century by Schlubmerger, and which was disputed by Ferluga, was later on supported by Oikonomides.

In addition to the said crucial arguments, there is a series of details pointing to the necessity to review the existing dating of Uspenski's *Taktikon*. It may be concluded that after the Peace of Aachen, i.e. after June 812, the Byzantines drew up a *Taktikon* which reflected the new state of affairs. However, all these changes did not happen during the rule of Michael I, but Nicephor I, whose untimely death prevented him from realising his plan of broad administrative changes throughout the empire. The changes included: 1) the abolishment of the *theme* of Strymon; 2) the establishment of the *theme* of Dyrrachion, 3) the establishment of the *theme* of Chaldia (around 811); 4) the re-establishment of the *archontia* of Dalmatia, 5) the creation of the *theme* of Creta (before 811). 6) the establishment of the *theme* of Klimata.